

MASTER'S THESIS

Voor mij één euthanasie speciaal alstublieft!

Moet in de wet het recht op een zelfgekozen levenseinde worden opgenomen, gezien vanuit liberale vrijheidsopvattingen?

Lier, D.

Award date:
2020

Awarding institution:
Department of Constitutional Law, Administrative Law and Legal Theory

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 05. May. 2023

Open Universiteit
www.ou.nl

18 november 2020

Voor mij één euthanasie speciaal alstublieft!

Moet in de wet het recht op een zelfgekozen levenseinde worden opgenomen, gezien vanuit liberale vrijheidsoopvattingen?

Daniël (D.) Lier
851925808

Open Universiteit
Master Rechtsgeleerdheid
Scriptie RM9906

Begeleider: de heer dr. J. Doomen
Examinator: mevrouw prof. dr. C.M. Zoethout

13.932 woorden

Inhoud

Inleiding	1
Hoofdstuk 1 – Grondrechten.....	3
1.1. Grondrechten en de Grondwet.....	3
1.2. Euthanasie en de Grondwet.....	4
1.3. Euthanasie en internationale bronnen van grondrechten.....	5
1.4. Resumé.....	7
Hoofdstuk 2 – Ontwikkelingen in het positieve recht.....	9
2.1. De euthanasiewet.....	9
2.1.1. Historisch perspectief.....	9
2.1.2. Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding.....	10
2.2. Voltooid leven	11
2.3. Duitsland.....	12
2.4. Resumé	13
Hoofdstuk 3 – Liberaal gedachtegoed en euthanasie	15
3.1. Mill.....	15
3.2. Berlin	16
3.3. Raakvlakken met en legitimatie van euthanasie.....	17
3.4. Liberalisme tegenover perfectionisme.....	19
3.5. Kritiek op het toestaan van euthanasie	21
3.6. Resumé	22
Hoofdstuk 4 – Recht op leven én dood?	23
4.1. Kritiek op de euthanasiewet	23
4.2. Voltooid leven, een goed voorstel?.....	24
4.3. Hoe dan concreet euthanasie te regelen?	26
4.4 Resumé.....	27
Conclusie	29
Gebruikte bronnen	33
Literatuur.....	33
Jurisprudentie.....	38
Overige bronnen.....	38

Inleiding

Een populaire WhatsApp-sticker luidt: 'Wellicht ook interessant voor u: euthanasie'. Niet om de ander direct dood te wensen, maar om aan te geven dat men de mening van de ander niet bepaald deelt. Maar stel dat men denkt: 'nou, dat is zo'n gek idee nog niet', kan diegene dan zomaar euthanasie krijgen? Naar het huidige Nederlandse recht is dat zeker niet het geval, ondanks dat wij Nederlanders ons graag vooruitstrevend noemen en men in het buitenland Nederland soms ziet als land met een zachte dood op bestelling.¹

De Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding (Wtl, hierna: euthanasiewet) regelt alleen onder welke voorwaarden (of: zorgvuldigheidseisen) een arts niet strafbaar is als hij meewerkt aan euthanasie.² Zelfs wanneer de verzoeker aan al deze zorgvuldigheidseisen voldoet, behoudt de arts het recht niet aan de euthanasie mee te werken. Om tot een ruimere euthanasieregeling te komen is recent een wetsvoorstel ingediend dat hulp bij zelfdoding toestaat wanneer sprake is van een voltooid leven; hierbij ligt de nadruk op zelfbeschikking.³

Tot nu toe erkent de Nederlandse Grondwet het recht op leven als onderdeel van artikelen 10 en 11 Grondwet; alsook volgt het recht op leven expliciet uit artikel 2 Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (hierna: EVRM), dat deel uitmaakt van de Nederlandse rechtsorde. Een expliciet (grond)recht op een zelfverkozen levenseinde is in Nederland nog niet aangenomen; daarentegen is in het EVRM een voor de euthanasiepraktijk positieve ontwikkeling gaande inzake het recht op zelfbeschikking. In Duitsland heeft het constitutionele hof, het Bundesverfassungsgericht, recent een voor de euthanasiepraktijk interessant en vernieuwend arrest gewezen; de strekking daarvan zou ook voor Nederland relevant kunnen zijn.⁴

Grondrechten en vrijheid gaan hand in hand. De klassieke grondrechten (ook wel vrijheidsrechten of fundamentele rechten genoemd) worden aan de klassiek-liberale rechtsstaatgedachte toegedicht. Onder invloed van de gedachten van filosofen als John Locke is deze rechtsstaatgedachte ontstaan in de 18^e en 19^e eeuw.⁵ Kenmerken van de klassiek-liberale rechtsstaat zijn gebondenheid van de staat aan het recht, machtsverdeling en rechterlijke controle. Het primaat van individuele vrijheid, het individu en zijn rechten vormen het uitgangspunt van de klassiek-liberale rechtsstaatgedachte.⁶ Klassieke grondrechten maken dus onmiskenbaar onderdeel uit van een rechtsstaat omdat ze bedoeld zijn een staatsvrije sfeer te bewerkstelligen; zij dienen bij uitstek om overheidsmacht te begrenzen.⁷

De vrijheidsopvattingen van liberaal filosofen zoals John Stuart Mill en Isaiah Berlin lenen zich dan ook uitstekend om toegepast te worden op het euthanasievraagstuk: hoe ver moet en/of mag de staat gaan in het beschermen van het leven van burgers, is ultieme vrijheid niet het mogen beschikken over de eigen dood, enzovoorts. Kort gezegd stelt Mill dat iedereen moet kunnen doen wat hij wil, zonder anderen daarbij te schaden.⁸ Dit is min of meer overeenkomstig Berlins negatieve

¹ Myjer, *NTM/NJCM-bull.* 2002, nr. 7, p. 925.

² Wet van 12 april 2001, *Stb.* 2001, 194, in werking getreden op 1 april 2002.

³ Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek, *Kamerstukken II* 2019/20, 35534, nr. 1, 2.

⁴ Bundesverfassungsgericht 26 februari 2020, ECLI:DE:BVerfG:2020:rs20200226.2bvr234715.

⁵ Vooral Lockes *Second Treatise of Government* uit 1689 was hierin belangrijk.

⁶ Burkens e.a. 2006, p. 16-17.

⁷ Nehmelman & Noorlander 2013, p. 74.

⁸ Mill (1859) 1977.

vrijheidsopvatting: kunnen doen wat men wil. Daartegenover staat Berlins positieve vrijheidsopvatting: de mogelijkheid je te kunnen ontplooien en richting te kunnen geven aan je eigen leven.⁹

De huidige euthanasiediscussie wordt vooral gevoerd aan de hand van EHRM-jurisprudentie en -mijns inziens- beïnvloed door emotie. Een uitgebreide beschouwing aan de hand van liberale vrijheidsopvattingen en in relatie tot de Grondwet, zoals hier zal worden gedaan, is er nog niet. Dit maakt het onderzoek vernieuwend. Het is dan ook relevant en interessant om te kijken hoe de vrijheidsopvattingen zich verhouden tot een (grond)recht op een zelfverkozen levenseinde, alsook of het tijd is meer expliciet het recht op een zelfgekozen levenseinde te erkennen. In dit onderzoek staat daarom de vraag centraal of het recht op een zelfgekozen levenseinde in de wet moet worden opgenomen, gezien vanuit liberale vrijheidsopvattingen van bijvoorbeeld Mill en Berlin.

Teneinde deze vraag te kunnen beantwoorden zullen vier deelvragen worden behandeld. Eerst de vraag hoe euthanasie zich verhoudt tot grondrechten en de Grondwet. Vervolgens de vraag wat inzake euthanasie de stand van zaken binnen het Nederlandse en Duitse positieve recht is. Hierna de vraag of en in hoeverre de opvattingen van liberaal filosofen als Mill en Berlin een rechtvaardiging kunnen bieden voor het toestaan van euthanasie. Tot slot de vraag of het recht op leven een tegenhanger als een recht een zelfgekozen levenseinde behoeft.

Onder euthanasie -Oudgrieks voor goede dood- versta ik overigens zowel levensbeëindiging door een arts als hulp bij zelfdoding door het verstrekken van levensbeëindigende middelen. De grondrechtelijke positie van de arts is binnen het euthanasievraagstuk een zeer belangrijke. In extremis zou een arts misschien tegen zijn wil gehouden kunnen zijn mee te werken aan euthanasie. Vanwege zowel de aard van het onderzoek als de toegestane omvang blijft de positie van de arts hier desondanks buiten beschouwing. In de centrale vraag staat 'bijvoorbeeld Mill en Berlin' omdat zij mijns inziens de belangrijkste liberale denkers zijn, maar het onderzoek hoeft zich niet tot hen te beperken. De centrale vraag zal worden beantwoord aan de hand van literatuuronderzoek, waarbij zoveel als mogelijk van primaire bronnen gebruik zal worden gemaakt.

In het eerste hoofdstuk wordt beschouwd wat de functie is van de Grondwet, welke grondrechten betrekking hebben op euthanasie en wat de huidige uitleg en waarde daarvan is, mede in EVRM-verband. Hierna wordt in hoofdstuk twee de ontwikkeling van euthanasie in het positieve recht behandeld, tot en met het recente wetsvoorstel voltooid leven. Ook komt de situatie in Duitsland aan de orde. Vervolgens wordt in het derde hoofdstuk beschouwd welke lessen kunnen worden geleerd uit de liberale vrijheidsopvattingen, wat de raakvlakken zijn met euthanasie en of daarin een legitimatie voor het toestaan van euthanasie kan worden gevonden. Voorts zal kritiek op de liberale denkwijzen worden besproken. In hoofdstuk vier zal worden gezien of naast het recht op leven een (ruim) recht op een zelfgekozen dood moet worden erkend. Daarbij worden de euthanasiewet en het wetsvoorstel voltooid leven kritisch bekeken en er wordt een alternatieve regeling geschetst. Hierna kan de hoofdvraag worden beantwoord, hetgeen uiteraard gebeurt in de conclusie. Afgesloten wordt met een overzicht van de bronnen waarvan gebruik is gemaakt.

⁹ Berlin (1958) 1996.

Hoofdstuk 1 – Grondrechten

Voor de beantwoording van de centrale vraag is het noodzakelijk te beschouwen wat de functie is van de Grondwet, welke grondrechten betrekking hebben op euthanasie en wat de huidige uitleg en waarde daarvan is. Dit laatste wordt beschouwd vanuit een nationaal en een internationaal perspectief.

1.1. Grondrechten en de Grondwet

De Grondwet is vooral een juridisch-staatskundig document dat de staatsinstellingen en hun onderlinge verhouding regelt, alsmede de verhouding tussen staat en burger.¹⁰ In dat laatste opzicht zijn de grondrechten van belang. Voor de burger is de Grondwet van belang voor wat betreft de hem toekomende grondrechten en de regels die hem bescherming bieden tegen willekeurige machtsuitoefening. Het Nederlandse constitutionele recht is echter veel breder dan de Grondwet; lang niet alle grondrechten zijn opgenomen in de Grondwet. Constitutioneel gezien heeft de Grondwet dan ook slechts een beperkte betekenis.¹¹

Codificatie van grondrechten is geen vereiste voor de werking daarvan. Zolang deze vanuit het positieve recht zijn erkend als algemene rechtsbeginselen hebben ook niet-gecodificeerde grondrechten weldegelijk rechtswerking; zij kunnen een toetsingskader vormen, een inspanningsplicht voor de overheid betekenen en in te roepen zijn als subjectief recht.¹² Gecodificeerde grondrechten kennen daarnaast altijd een symbool- en kenbaarheidsfunctie. Vanuit juridisch perspectief is de codificatie van grondrechten in de Grondwet zinloos te noemen als daardoor slechts vermeld wordt dat de nu nog ongeschreven grondrechten worden gewaarborgd.¹³ Juridische meerwaarde is te bereiken als een grondrechtelijk beginsel verder wordt gespecificeerd of gemodificeerd.¹⁴ Hierdoor kunnen reikwijdtes nader worden bepaald, eisen voor beperkingen worden geformuleerd of reguleringsbevoegdheden worden vastgelegd.¹⁵ Codificatie van grondrechten in de Grondwet is ook waardevol te achten wanneer het gaat om rechten die in Nederland belangrijk worden gevonden, maar die nog geen duidelijke bescherming vinden in internationale verdragen.¹⁶

De visie op de functie van een grondwet is nauw verbonden met de keuze over het al dan niet aanvullen van die grondwet. Het codificeren van zoveel mogelijk grondrechten heeft meerwaarde wanneer aan een grondwet een sterk symbolische of maatschappelijke functie wordt toegekend of wanneer die grondwet wordt gezien als de belangrijkste kenbron van binnen de rechtsorde geldende fundamentele normen.¹⁷ Uit de eerste alinea volgt al dat de Grondwet niet de in Nederland belangrijkste kenbron is van de hier geldende normen; in die zin heeft het codificeren van zoveel mogelijk grondrechten weinig meerwaarde. Wel zou een aanvulling van de Grondwet met een recht op euthanasie bij kunnen dragen aan de maatschappelijke relevantie van de Grondwet.¹⁸

¹⁰ De Poorter & Van Roosmalen 2010, p. 140.

¹¹ *Rapport Staatscommissie Grondwet* 2010, p. 22.

¹² Gerards, *SteR* 2012, nr. 10, I. 2.4.1.

¹³ Rouvoet & Pot, *RegelMaat* 2011, afl. 26-2, p. 76.

¹⁴ Nieuwenhuis, *TvCR* 2011, nr. 2, p. 260.

¹⁵ Alexy 2002, p. 83.

¹⁶ Gerards, *SteR* 2012, nr. 10, I. 2.4.2.

¹⁷ Peters e.a. 2009, p. 55.

¹⁸ Deze maatschappelijke functie staat hier echter niet centraal en blijft verder buiten beschouwing.

Inzake de meerwaarde van de Grondwet en het euthanasievraagstuk is de notie van universaliteit van mensenrechten een interessante. Met universaliteit wordt bedoeld dat de mensenrechten onvervreemdbaar en ondeelbaar zijn en deze niet tijd- en plaatsgebonden zijn, maar voor de gehele wereld en de toekomst gelden.¹⁹ Een belangrijk startpunt in de ontwikkeling van de internationale mensenrechten was het uitroepen van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens in 1948, voorafgegaan door het Handvest van de VN in 1945. Wel werden er meteen vraagtekens gezet bij de daadwerkelijke universaliteit van deze mensenrechten.²⁰

De overeenstemming over universele rechten is fragiel; juist bij de nadere invulling en toepassing daarvan kunnen grote regionale of nationale verschillen ontstaan.²¹ Ook binnen waardengemeenschappen als de westerse wereld kunnen grote opvattingsverschillen bestaan, zeker binnen een onderwerp als euthanasie. Dit soort verschillen van inzicht kunnen vaak alleen provisorisch worden opgelost, bijvoorbeeld met het gebruik door het EHRM van de *margin of appreciation*-doctrine met daarin ruimte voor nationale diversiteit.²² Hiermee wordt de voorliggende kwestie echter slechts verplaatst. Deze is immers nog niet uitgekristalliseerd en het is alsnog aan de staat een oordeel te vormen. Overigens kan men zich afvragen of de door Gerards en Schrijver genoemde waardengemeenschap wel bestaat; de genoemde grote verschillen van inzicht in euthanasie binnen Europa doen wellicht anders vermoeden.

1.2. Euthanasie en de Grondwet

Onze Grondwet is wat betreft het euthanasievraagstuk bijzonder onuitgesproken. In Nederland is euthanasie dan ook nog niet erkend als (grond)recht. De wetgever van 1889 zag het leven als een objectief rechtsgoed; de waarde die het individu eraan toekende was ondergeschikt aan de waarde ervan voor de gemeenschap.²³ De visie van de wetgever is nog steeds dat de burger het leven van een andere burger moet respecteren, ook wanneer wordt verzocht een einde te maken aan dat leven.²⁴

Wel kunnen vier reeds bestaande grondrechten worden aangewezen die betrekking hebben op euthanasie. Geen van deze vier grondrechten is echter gecodificeerd in de Grondwet. Het betreft het recht op leven (het leven wordt immers opzettelijk beëindigd); het recht op zelfbeschikking (men beslist zelf over het hoe en wanneer van het eigen overlijden); het verbod van een onmenselijke behandeling (het niet faciliteren van euthanasie kan resulteren in (het voortduren van) ondragelijk lijden); en het recht op een eerlijk proces (artsen hebben een meldings- en medewerkingsplicht inzake hun bijdrage aan euthanasie).²⁵

Deze leemte -voor zover men dit zo wil noemen- is desondanks niet per se problematisch te achten. De vier aangehaalde grondrechten volgen namelijk uit diverse andere Grondwetbepalingen; zo kan worden gewezen op het verbod op de doodstraf in artikel 114 Grondwet, het recht op eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer uit artikel 10 Grondwet, het recht op onaantastbaarheid

¹⁹ Brems 2001, deel I.II.

²⁰ Mahoney 2007, p. 46 e.v..

²¹ Tomuschat 2003, p. 59.

²² Gerards & Schrijver, *NJB* 2010, p. 3.

²³ De Vito, *NJB* 2015/1402, p. 1927.

²⁴ *Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten* 2016, p. 139.

²⁵ Hendriks, *NTM/NJCM-bull.* 2014, nr. 2, p. 151-152.

van het lichaam uit artikel 11 Grondwet en het recht op rechtsbijstand uit artikel 18 Grondwet. Hiernaast worden de grondrechten erkend in de rechtspraak, wetgeving en het beleid.²⁶ In 2010 heeft de door het kabinet ingestelde Staatscommissie Grondwet geadviseerd over het al dan niet aanpassen van de Grondwet.²⁷ In het advies is onder meer specifiek ingegaan op het recht op leven. Vijf leden van de Staatscommissie zagen geen reden het recht op leven in de Grondwet op te nemen, de vijf andere leden juist wel. De tegenstanders zijn van mening dat het recht op leven de rechtsbescherming van de burger niet verbetert. De voorstanders menen dat met het opnemen van het recht op leven in de Grondwet niet moet worden gewacht omdat het zo'n fundamenteel karakter heeft dat het desondanks in een grondrechtencatalogus thuishoort, hetgeen ook de normatieve kracht van de Grondwet zou versterken.²⁸

Zoals reeds opgemerkt komt het recht op leven als zodanig niet voor in de Grondwet; daarmee is de vraag wat het kabinet met het advies heeft gedaan direct beantwoord.²⁹ Overigens zijn de ook de voorstanders het erover eens dat opneming als zodanig niet zorgt voor betere rechtsbescherming voor de burger. Daarbij valt op dat niet is gekeken naar de eventuele juridische meerwaarde van het codificeren van het recht op leven voor samenhangende vraagstukken zoals euthanasie, bijvoorbeeld door het specificeren of modifieren van het recht op leven in die zin dat daarmee ook euthanasie wordt genormeerd. Althans, dat komt in de rapportage geheel niet naar voren. In het vooronderzoek voor de Staatscommissie is nog wel opgemerkt dat het recht op euthanasie direct samenhangt met het recht op leven.³⁰

1.3. Euthanasie en internationale bronnen van grondrechten

De Grondwet is niet de enige hier geldende bron van grondrechten. Nederland maakt deel uit van de Europese Unie. Dit Europese recht maakt deel uit van de Nederlandse rechtsorde en gaat op grond van het voorrangsbeginsel voor het nationale recht, ook ingeval van conflicterende bepalingen.³¹ Sinds 2009 geldt het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie (Handvest). Dit Handvest is eerst en voornamelijk gericht tot de organen en instanties van de Unie. Wel kunnen de (grond)rechten uit het Handvest eveneens worden ingeroepen tegenover nationale autoriteiten wanneer zij uitvoering geven aan het Unierecht. In het Handvest zijn wél een aantal grondrechten gecodificeerd die betrekking hebben op euthanasie. Zo is in artikel 2, eerste lid, het recht op leven opgenomen en in artikel 3 het recht op lichamelijke en geestelijke integriteit. Voor de uitleg van artikel 2 Handvest, het recht op leven, wordt aangesloten bij artikel 2, eerste lid, eerste zin, EVRM.³²

Dit brengt ons bij het voor het euthanasievraagstuk belangrijkste grondrechtenverdrag: het EVRM.³³ Gelet op de artikelen 93 en 94 Grondwet werkt dit verdrag door in het Nederlandse recht en kunnen burgers zich hier voor de rechter op beroepen. Artikel 2, eerste lid, eerste zin, EVRM luidt: *"Het recht op leven wordt beschermd door de wet."* Dit fundamentele recht staat hoog in een

²⁶ Zie over het recht op zelfbeschikking bijvoorbeeld Hendriks e.a. 2013.

²⁷ *Rapport Staatscommissie Grondwet 2010*.

²⁸ *Rapport Staatscommissie Grondwet 2010*, par. 7.4 en 7.5.

²⁹ *Kamerstukken II 2011/12*, 31570, nr. 20.

³⁰ Peters e.a. 2009, p. 10.

³¹ Verhoeven & Jans 2017, p. 63; HvJ EG 9 maart 1978, C-106/77, ECLI:EU:C:1978:49 (*Simmenthal*).

³² *PbEU* 2007, C 303/17. Een overigens merkwaardige discrepantie is dat het Handvest de doodstraf uitsluit (artikel 2, tweede lid, Handvest) terwijl het EVRM de mogelijkheid van doodstraf nadrukkelijk openlaat (artikel 2, eerste lid, tweede zin, EVRM).

³³ Ook bijvoorbeeld artikel 3 UVRM, artikel 6 IVBPR en diverse andere internationale documenten beschermen het recht op leven. Deze blijven hier echter buiten bespreking omwille van de omvang van het onderzoek.

eventuele hiërarchie van grondrechten: “the right to life is an inalienable attribute of human beings and forms the supreme value in the hierarchy of human rights.”³⁴ Ook uit het gegeven dat het recht op leven een voorwaarde is voor het bestaan van de drager van andere grondrechten blijkt het fundamentele karakter.³⁵ Behoudens onthoudingsplichten van de overheid herbergt artikel 2 EVRM ook een aantal positieve verplichtingen; zo dient de staat het recht op leven actief te beschermen, ook in onderlinge relaties tussen burgers, door effectieve wettelijke normen op te stellen en die ook te handhaven.³⁶

Het EHRM heeft zich in *Pretty* voor het eerst uitgelaten in een zaak omtrent euthanasie.³⁷ Het ging om de vraag of uit het EVRM volgt dat een terminale patiënt het recht heeft uit zijn of haar ondraaglijk lijden te worden verlost. Het EHRM beantwoordt de vraag ontkennend en ziet geen recht om te sterven in het recht op leven: dat zou een verdraaiing zijn van de tekst van artikel 2 EVRM. Evenmin kan artikel 2 EVRM een recht op zelfbeschikking creëren waardoor het individu het recht zou krijgen te kiezen voor de dood in plaats van het leven.³⁸ Daarentegen kan geen verbod op vrijwillige euthanasie worden ontleend aan het recht op leven.³⁹ Ook leidt het EHRM een zeker zelfbeschikkingsbeginsel af uit artikel 8 EVRM en bepaalt het dat het recht om te beslissen over iemands manier van sterven onderdeel uitmaakt van het recht op privéleven uit datzelfde artikel.⁴⁰

Een schending van artikel 8 EVRM is overigens niet aangenomen. Daartoe overwoog het Hof dat weliswaar sprake kan zijn van een inbreuk op het recht op privéleven, maar dat die inbreuk kan worden gezien als noodzakelijk in een democratische samenleving.⁴¹ De zaak *Pretty* was in elk geval de opmaat voor een verdere ontwikkeling inzake zelfbeschikking en euthanasie; de hierin meest relevante zaken worden hierna besproken.⁴²

In *Haas* is het EHRM duidelijker.⁴³ Waar het in *Pretty* ging het over het *kunnen* overlijden, gaat het hier om *waardig* overlijden. Een staat heeft de plicht kwetsbare personen te beschermen. Voorts verplicht artikel 2 EVRM staten niet zozeer zelfdoding te voorkomen, maar om te waarborgen dat zelfdoding gebeurt uit vrije wil.⁴⁴ Er wordt gesteld dat iemands keuzerecht hoe en wanneer te sterven onderdeel is van het recht op *private life* uit artikel 8 EVRM, mits die keuze wordt gemaakt uit vrije wil en onder bewustzijn van de consequenties.⁴⁵ Dit recht mag verder niet enkel theoretisch en illusoir zijn.⁴⁶ Het EHRM stelt zelfs dat landen, gelet op artikel 8 EVRM, een plicht kunnen hebben om via regelgeving een waardige wijze van het levenseinde te faciliteren.⁴⁷ Hiermee lijkt de bescherming van het recht op leven niet meer in het teken te staan van het leven als algemene waarde, maar juist van het bieden van waarborgen tegen onvrijwillige en overhaaste beslissingen.⁴⁸

³⁴ EHRM 22 maart 2001, ECLI:CE:ECHR:2001:0322JUD003720197 (*K.-H.W./Duitsland*), par. 96.

³⁵ Mathieu 2006, p. 9.

³⁶ Peters e.a. 2009, p. 19.

³⁷ EHRM 29 april 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:0429JUD000234602 (*Pretty/Verenigd Koninkrijk*).

³⁸ Idem, par. 39.

³⁹ Idem, par. 40.

⁴⁰ Idem, par. 61, 67.

⁴¹ Idem, par. 67, 78.

⁴² Een compleet overzicht van euthanasie-gerelateerde zaken is vindbaar in een factsheet van het EHRM, te raadplegen via https://www.echr.coe.int/documents/fs_euthanasia_eng.pdf (4 oktober 2020).

⁴³ EHRM 20 januari 2011, ECLI:CE:ECHR:2011:0120JUD003132207 (*Haas/Zwitserland*).

⁴⁴ Idem, par. 54.

⁴⁵ Idem, par. 51.

⁴⁶ Idem, par. 60.

⁴⁷ Idem, par. 61.

⁴⁸ De Vito, *NJB* 2015/1402, p. 1928.

Dat een schending van iemands recht op een zelfgekozen levenseinde ook familieleden kan raken, blijkt uit de zaak *Koch*.⁴⁹ Mevrouw Koch snakte naar het einde van het leven en wenste dit op een humane wijze te realiseren. Desondanks weigerde de Duitse staat de daartoe benodigde middelen te verschaffen. Zowel mevrouw als de heer Koch stapte naar de Duitse rechter. Na het overlijden van mevrouw Koch stapte haar echtgenoot naar het EHRM. Daar wordt erkend dat het *private life* van de heer Koch in het geding is vanwege de nauwe band met zijn echtgenote. De heer Koch kan zich niet beroepen op artikel 8 EVRM namens zijn echtgenote, maar wel namens zichzelf.⁵⁰ Dit betekent dat artikel 8 EVRM en het daarin vervatte recht op een zelfgekozen levenseinde een zekere reflexwerking kan bewerkstelligen.

Uit *Gross* volgt dat er duidelijke wettelijke richtlijnen moeten bestaan wanneer in een staat hulp bij zelfdoding niet strafbaar is en dokters levensbeëindigende middelen mogen voorschrijven.⁵¹ Het ontbreken van dergelijke richtlijnen vormt een inbreuk op artikel 8 EVRM. Daarbij is het op grond van het subsidiariteitsbeginsel niet aan het EHRM maar aan de staat om die wettelijke richtlijnen vast te stellen.⁵² Overigens geldt in de meeste oordelen van het EHRM dat de ruime *margin of appreciation* voor de staten wordt genoemd, ofwel de grote beoordelingsruimte die staten hebben om regels op te stellen inzake euthanasie: een verbod of juist niet. De kritiek op een verbod op euthanasie wordt door het EHRM erkend, maar dat uitzonderingen op zo'n verbod zorgen voor extra risico's inzake de zorgvuldigheid en vrije wil wordt met klem benadrukt. Dit geldt temeer nu in Europa absoluut geen consensus bestaat over euthanasie.⁵³

1.4. Resumé

In dit hoofdstuk is beschouwd wat de betekenis en meerwaarde is van de Grondwet en de daarin neergelegde vrijheidsrechten, alsook wat de Grondwet betekent in het euthanasievraagstuk en wat daaromtrent kan worden afgeleid uit internationale bronnen van grondrechten.

Constitutioneel gezien heeft de Grondwet weinig betekenis. Meerwaarde is te bereiken door het specificeren of modificeren van grondrechten en het vastleggen van rechten die in Nederland belangrijk worden gevonden maar internationaal gezien nog niet duidelijk worden beschermd. Ook heeft de Grondwet een zekere symbool- en kenbaarheidsfunctie. Onze Grondwet laat het behoorlijk afweten inzake euthanasie. Euthanasie is nog geen grondrecht; vier met euthanasie samenhangende rechten zoals het recht op leven en zelfbeschikking zijn niet gecodificeerd. Deze grondrechten worden hier echter wel erkend en zijn onderdeel van wel gecodificeerde rechten.

Meer aanknopingspunten zijn vindbaar in het internationale recht, vooral in het EVRM en de jurisprudentie van het EHRM. In het recht op leven, neergelegd in artikel 2 EVRM, is geen recht op sterven vervat. Wel heeft men op grond van het recht op zelfbeschikking, als onderdeel op het recht op privéleven uit artikel 8 EVRM, recht op een zelf te kiezen levenseinde, mits die keuze in volledige vrijheid tot stand komt. Staten hebben op grond van het EVRM echter een ruime beoordelingsruimte om een vraagstuk als euthanasie te reguleren. Hier is dus eigenlijk sprake van een grondrecht dat naar internationaal recht -dat weliswaar in Nederland doorwerkt- redelijk goed is beschermd, maar waarover onze Grondwet zwijgt als het graf. Gelet op de aan staten ruime *margin of appreciation* en het gegeven dat een grondrecht zoals het recht op euthanasie niet universeel te noemen is, kan men

⁴⁹ EHRM 19 juli 2012, ECLI:CE:ECHR:2012:0719JUD000049709 (*Koch/Duitsland*).

⁵⁰ Idem, par. 43, 50.

⁵¹ EHRM 14 mei 2013, ECLI:CE:ECHR:2013:0514JUD006781010 (*Gross/Zwitserland*), par. 67.

⁵² Idem, par. 69.

⁵³ Bijvoorbeeld in *Haas*, par. 55, en *Koch*, par. 70.

zich afvragen of het weldegelijk bestaande grondrecht op euthanasie voldoende in Nederland wordt beschermd.

Hoofdstuk 2 – Ontwikkelingen in het positieve recht

Het beantwoorden van de vraag of een bepaald recht in de wet moet worden opgenomen, vereist ook een beschouwing van de ontwikkelingen in het positieve recht. In dit hoofdstuk zal daarom de ontwikkeling van de euthanasiewet onder de loep worden genomen. Het wetsvoorstel voltooid leven is in deze zin eveneens relevant en zal daarom ook aandacht krijgen. Tot slot wordt de situatie in Duitsland beschouwd, waar een wat andere euthanasieregeling geldt en waar het constitutioneel hof recent een voor het euthanasierecht belangwekkend arrest heeft gewezen.

2.1. De euthanasiewet

Nederland was in 2002 het eerste land ter wereld met een euthanasiewet, of preciezer, het eerste land met een wettelijke strafuitsluitingsgrond voor opzettelijke levensbeëindiging door euthanasie. Deze wet was desondanks geen startschot voor de ontwikkeling van een euthanasiepraktijk, maar codificeerde en verbeterde een reeds bestaande euthanasiepraktijk waar juridisch nogal wat op af te dingen viel.

2.1.1. Historisch perspectief

Euthanasie is en was een in Nederland algemeen aanvaarde praktijk; een debat over verandering van de strafrechtelijke regeling van euthanasie (die overigens stamt uit 1886, toen de Christelijke waarden de boventoon voerden) was voorts lang aan de orde.⁵⁴ In 1978 is de motie Dees/Cornelissen aangenomen, waarin de regering werd opgeroepen om voor dit onderwerp een staatscommissie in te stellen, hetgeen is gebeurd.⁵⁵ Lopende het werk van de Staatscommissie Euthanasie is in 1984 een eerste wetsvoorstel tot wijziging van de artikelen 293 en 294 Wetboek van Strafrecht ingediend.⁵⁶ De Staatscommissie stelde in 1985 voor de strafbaarheid op te heffen wanneer de levensbeëindiging geschiedt door een zorgvuldig handelende geneeskundige ten aanzien van een in een uitzichtloze noodsituatie verkerende patiënt.⁵⁷ Het nog staande wetsvoorstel uit 1984 is hierop aangepast.

In 1987 diende de regering Lubbers II zelf een wetsvoorstel in.⁵⁸ In dit regeringsvoorstel bleef euthanasie strafbaar, maar moest de geneeskundige zich beroepen op overmacht in de zin van artikel 40 Wetboek van Strafrecht. De zorgvuldigheidseisen die zouden leiden tot een geslaagd beroep op overmacht zouden worden neergelegd in de Wet Uitoefening Geneeskunst. Het debat kwam tot een voorlopig eind door de val van het kabinet.

In 1990 is door de regering Lubbers III een nieuwe onderzoekscommissie ingesteld. Hieruit zijn afspraken met artsenfederatie KNMG voortgevloeid inzake het beleid tot vervolging van artsen. De regering diende in 1991 een nieuw wetsvoorstel in met daarin dezelfde uitgangspunten inzake de strafbaarheid van euthanasie en het zich moeten beroepen op overmacht door geneeskundigen. Dit voorstel is aangenomen; het voorstel uit 1984 is alsnog afgewezen. Een volgende ontwikkeling was de instelling van regionale toetsingscommissies in 1998.⁵⁹

⁵⁴ *Kamerstukken II 1997/98*, 26000, nr. 3, p. 1.

⁵⁵ *Kamerstukken II 1978/79*, 15300, nr. 26, *Handelingen II 1978/79*, nr. 6, p. 1053 en *Handelingen II 1978/79*, nr. 7, p. 1125.

⁵⁶ *Kamerstukken II 1983/84*, 18331.

⁵⁷ *Rapport van de Staatscommissie Euthanasie 1985*, p. 62-63.

⁵⁸ *Kamerstukken II 1987/88*, 20383, nr. 1.

⁵⁹ *Handelingen II 1997/98*, nr. 36, p. 4587-4655.

De voorgaande beknopte historische schets toont een zeker rijpingsproces inzake de regeling van euthanasie, een proces dat ook het besef over de zorgvuldigheidseisen bij geneeskundigen heeft versterkt. Het verbod van euthanasie in het Wetboek van Strafrecht strookt echter niet met de acceptatie van euthanasie in brede kring.⁶⁰

Het verbod en het beroep op overmacht zorgde voor een aantal haken en ogen. Tussen de Tweede Kamer en het kabinet was afgesproken dat niet tot vervolging zou worden overgegaan wanneer aan de zorgvuldigheidseisen zou zijn voldaan. Een geneeskundige die euthanasie meldt, mag verwachten dat hij niet wordt vervolgd. Deze verwachting werd echter niet altijd bewaarheid, wat leidde tot onzekerheid en onveiligheid. Patiënten brachten geneeskundigen met hun euthanasievraag in een strafrechtelijk moeilijke situatie. Het zich moeten beroepen op overmacht zorgt voor oneigenlijk gebruik van die bepaling, aangezien die is bedoeld voor uitzonderlijke noodgevallen die zich ineens voordoen. Euthanasie doet zich allesbehalve ineens voor: daaraan gaat een uitgebreide toets aan de zorgvuldigheidsvereisten vooraf. Overmacht als legitimatie van euthanasie is dan ook zeer bezwaarlijk. Tot slot zorgde de regeling ervoor dat de meldingsbereidheid onder geneeskundigen slechts rond 40% lag.⁶¹

2.1.2. Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding

Teneinde de hiervoor gestelde problemen weg te nemen is in 1998 een wetsvoorstel inzake levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding ingediend, tot wijziging van het Wetboek van Strafrecht en de Wet op de lijkbezorging.⁶² Hiermee zou een wettelijke strafuitsluitingsgrond bij euthanasie ontstaan. Dit voorstel is door de indieners ingetrokken vanwege in het regeerakkoord gemaakte afspraken inzake een gelijkkluidend voorstel van de regering.⁶³ Dit voorstel kwam er in 1999.⁶⁴

Met het uiteindelijke voorstel is beoogd een strafuitsluitingsgrond op te nemen in het Wetboek van Strafrecht voor een arts die euthanasie verleent en daarbij handelt conform de in een aparte wet geregelde zorgvuldigheidseisen. De arts kan zich alleen op de strafuitsluitingsgrond beroepen wanneer hij zijn handelen meldt bij de gemeentelijke lijkschouwer en daarbij een gemotiveerd verslag voegt inzake het handelen conform de eisen van zorgvuldigheid. De lijkschouwer meldt de euthanasie bij de burgerlijke stand, de regionale toetsingscommissie en de officier van justitie voor de verkrijging van een verklaring van geen bezwaar tegen begraving of verbranding. Het openbaar ministerie komt overigens pas in beeld wanneer de regionale toetsingscommissie onregelmatigheden constateert, een en ander om het verlenen van euthanasie in alle gevallen aan een toetsing achteraf te onderwerpen.⁶⁵ Het wetsvoorstel is aangenomen en sinds 2002 is de wet van kracht.

Het voorgaande betekent dat de euthanasiewet alleen regelt onder welke voorwaarden een arts is uitgesloten van straf wanneer hij euthanasie verleent: als hij handelt conform de zorgvuldigheidseisen uit artikel 2 lid 1 Wtl.⁶⁶ De daadwerkelijke strafuitsluiting volgt uit de artikelen

⁶⁰ Kamerstukken II 1997/98, 26000, nr. 3, p. 3.

⁶¹ Kamerstukken II 1997/98, 26000, nr. 3, p. 3-4.

⁶² Kamerstukken II 1997/98, 26000, nr. 1, 2.

⁶³ Kamerstukken II 1998/99, 26000, nr. 6.

⁶⁴ Kamerstukken II 1998/99, 26691, nr. 1, 2.

⁶⁵ Kamerstukken II 1998/99, 26691, nr. 3, p. 1-2.

⁶⁶ De euthanasiewet regelt ook de positie en werkwijze van de regionale toetsingscommissies. Dit onderdeel is voor dit onderzoek echter minder relevant en blijft daarom buiten beschouwing.

293 en 294 Wetboek van Strafrecht, respectievelijk actieve levensbeëindiging door een ander en hulp bij zelfdoding. Een patiënt kan dus nimmer aanspraak maken op euthanasie. Daarbij kan de arts altijd weigeren de euthanasie te verlenen, ook als naar zijn oordeel wel aan de zorgvuldigheidseisen zal zijn voldaan. Er zijn zes zorgvuldigheidseisen in de euthanasiewet vastgelegd. Een arts moet: overtuigd zijn dat sprake is van een vrijwillig en weloverwogen verzoek, overtuigd zijn dat sprake is van uitzichtloos en ondraaglijk lijden, de patiënt voorlichten over zijn huidige situatie en diens vooruitzichten, met de patiënt tot de overtuiging komen dat er geen andere redelijke oplossing was, een tweede arts moet worden geconsulteerd inzake voornoemde eisen en de euthanasie moet medisch zorgvuldig zijn uitgevoerd. Het uitzichtloos en ondraaglijk lijden moet overigens van medische aard zijn, hetgeen blijkt uit parlementaire besprekingen en het arrest van de Hoge Raad in de zaak *Brongersma*.⁶⁷

De euthanasiewet verleent een patiënt dus geen rechten. Wel verkrijgt de patiënt -aldus de indieners- een hoge mate van rechtszekerheid omdat de arts niet strafbaar is wanneer de regionale toetsingscommissie oordeelt dat conform de zorgvuldigheidseisen is gehandeld.⁶⁸ Mijns inziens vergroot dit hooguit de rechtszekerheid voor de arts. Wel zijn er mogelijk minder gewetensbezwaren bij de patiënt nu de euthanasieverlenende arts niet direct in een strafrechtelijk moeilijke positie wordt gebracht, wat bij de eerder geldende regeling wel een probleem was.

Zelfbeschikking stond overigens niet voorop bij de totstandkoming van de euthanasiewet. Het uitgangspunt dat men zoveel mogelijk het leven naar eigen wens kan inrichten en de mogelijkheid te verzoeken om euthanasie bij een weloverwogen en uitdrukkelijke wens te sterven bij uitzichtloos en ondragelijk lijden kan nimmer worden uitgelegd als een recht op zelfbeschikking, aldus de indieners van het wetsvoorstel. Daartoe wordt geredeneerd dat er alleen straffeloosheid volgt voor een volgens de zorgvuldigheidsnormen handelende arts die geenszins is verplicht aan de euthanasie mee te werken. Van een recht op euthanasie voor de patiënt is dan ook nooit sprake.⁶⁹

2.2. Voltooid leven

Recente onderzoeken tonen aan dat een merendeel van de Nederlanders niet tevreden is met de bestaande wet- en regelgeving inzake euthanasie, niet omdat de euthanasiepraktijk te ver gaat maar omdat die niet ver genoeg gaat.⁷⁰ De euthanasiewet zou zodanig moeten worden gewijzigd of aangevuld dat iedereen toegang zou moeten krijgen tot dodelijke middelen, ook als niet aan de zorgvuldigheidseisen is voldaan.⁷¹ Daarbij blijkt uit recent onderzoek dat de doodswens waarbij een medische grondslag ontbreekt niet aan leeftijd is gebonden.⁷² Tweede Kamerlid Pia Dijkstra heeft op 17 juli 2020 een wetsvoorstel voltooid leven ingediend waarmee (grotendeels) tegemoet moet worden gekomen aan die wens om ruimere euthanasiemogelijkheden.⁷³

Het wetsvoorstel komt -aldus Dijkstra- tegemoet aan de groeiende wens van ouderen tot meer autonomie, om op een waardige manier en een zelfgekozen moment te sterven wanneer zij hun leven als voltooid beschouwen. Deze groep ouderen wordt door de toegenomen welvaart en

⁶⁷ HR 24 december 2002, ECLI:NL:PHR:2002:AE8772; *Kamerstukken I* 2000-2001, 26691, nr. 137b, p. 32-34; vgl. Regionale Toetsingscommissies Euthanasie, *EuthanasieCode* 2018, p. 21.

⁶⁸ *Kamerstukken II* 1998/99, 26691, nr. 3, p. 7.

⁶⁹ *Kamerstukken II* 1999/00, 26691, nr. 6, p. 17.

⁷⁰ Zie voor een uitgebreid overzicht Onwuteaka-Philipsen e.a. 2017, p.81-91; of *Kamerstukken II* 2019/20, 35534, nr. 3, p. 16.

⁷¹ Den Hartogh, *NJB* 2020/1889, p. 2136.

⁷² Van Wijngaarden e.a. 2020, p. 164-165.

⁷³ Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek, *Kamerstukken II* 2019/20, 35534, nr. 1, 2.

verbeterde gezondheidszorg ook steeds groter. Omdat de definitie van een voltooid leven voor iedereen anders zal zijn en het een uiterst persoonlijke ervaring betreft, is een eenduidige definitie vrijwel niet te geven.⁷⁴ Een gangbare definitie komt van Van Wijngaarden, gepromoveerd op ‘de ervaringswereld van het voltooid leven’. Zij omschrijft voltooid leven als: “een kluwen van onvermogen en onwil nog langer verbinding te maken met het leven. Dit proces van losraken en vervreemding (van de wereld, anderen en jezelf) levert permanente innerlijke spanning en verzet op, en versterkt het verlangen om het leven te beëindigen.”⁷⁵

Het wetsvoorstel vormt aldus een aanvulling op de bestaande euthanasiewet en is bedoeld voor diegenen die hun leven voltooid achten, maar niet in aanmerking komen voor euthanasie op grond van de euthanasiewet, ofwel diegenen die niet uitzichtloos en ondraaglijk lijden als gevolg van een medische oorzaak. Zo iemand kan echter wel dusdanig lijden aan het leven dat toch een duurzame stervenswens wordt ontwikkeld.⁷⁶

Het wetsvoorstel is beperkt tot hulp bij zelfdoding en heeft dus geen betrekking op actieve levensbeëindiging door een arts. Er worden daarom onder verwijzing naar artikel 294 Wetboek van Strafrecht aparte zorgvuldigheidseisen geformuleerd waaraan de levenseindebegeleider (een nieuw te vormen beroepsgroep) moet voldoen. Deze zorgvuldigheidseisen kennen niet zo’n duidelijk vereiste als ondraaglijk en uitzichtloos lijden in de euthanasiewet. De mijns inziens enige lastige vaststelling is of er daadwerkelijk sprake is van een vrijwillig, weloverwogen en duurzaam verzoek.

Er is gekozen voor een leeftijdsgrens van 75 jaar omdat degenen die die leeftijd hebben bereikt al een relatief lang leven achter de rug hebben. Anderen hebben nog een relatief lang levensperspectief waarin eventueel problematische omstandigheden nog ten goede kunnen worden gekeerd. Factoren die invloed hebben op het beeld van een voltooid leven zullen vanaf 75 jaar een grotere rol gaan spelen. Daarnaast zullen ouderen door hun levenservaring beter dan jongeren in staat zijn te bepalen in hoeverre hun leven nog levenswaardig is, vooral omdat zij al de balans van het leven op kunnen maken.⁷⁷

Zelfbeschikking heeft in dit voorstel wél een prominente rol. Dijkstra noemt eenieders vrijheid om het leven naar zijn of haar eigen inzicht in te richten als het principiële uitgangspunt van het wetsvoorstel.⁷⁸ Het gaat daarbij om het geven van vorm en invulling aan het eigen leven, alsook over het kunnen beslissen over het eigen lichaam en leven. Dat recht omvat ook het nemen van beslissingen over de laatste levensfase en dus ook het levenseinde; niemand heeft een plicht tot (voort)leven. Benadrukt wordt overigens dat het recht op zelfbeschikking geen corresponderende plicht voor overheid en hulpverleners bij de hulp bij zelfdoding met zich meebrengt, al moet de spanning tussen zelfbeschikking en de (overheids)bescherming van het leven niet te sterk worden aangezet daar beide uitdrukking geven aan het idee van menselijke waardigheid.⁷⁹

2.3. Duitsland

Bij onze oosterburen geldt een verbod op actieve levensbeëindiging door een arts. Hulp bij zelfdoding is wel toegestaan, alhoewel sinds 2015 op grond van artikel 217 lid 1 Strafgesetzbuches een verbod op *professionele* hulp bij zelfdoding geldt, zoals hulp bij zelfdoding door een arts. Dit

⁷⁴ Kamerstukken II 2019/20, 35534, nr. 3, p. 2.

⁷⁵ Van Wijngaarden 2016, p. 12.

⁷⁶ Kamerstukken II 2019/20, 35534, nr. 3, p. 3.

⁷⁷ Kamerstukken II 2019/20, 35534, nr. 3, p. 21.

⁷⁸ Kamerstukken II 2019/20, 35534, nr. 3, p. 18.

⁷⁹ Kamerstukken II 2019/20, 35534, nr. 3, p. 18-20.

bijna algemene verbod kan overigens al geruime tijd op kritiek rekenen.⁸⁰ De gedachte achter het verbod is dat het recht op leven geen recht op zelfdoding met zich meebrengt.⁸¹ Dit recht op leven, dat wél is gecodificeerd in de Duitse Grundgesetz, geniet een grote mate van bescherming. Dit komt mede vanwege de nauwe samenhang met de onaantastbaarheid van de menselijke waardigheid, die als hoogste grondwettelijke norm wordt gezien.⁸² Aan de algemene handelingsvrijheid, waaronder euthanasie valt, werd minder waarde gehecht.⁸³

Het constitutionele hof, het Bundesverfassungsgericht, heeft op 26 februari 2020 een arrest gewezen dat kan worden gezien als een overwinning voor het zelfbeschikkingsrecht.⁸⁴ Het Bundesverfassungsgericht oordeelde, mede aan de hand van de in hoofdstuk 1 aangehaalde EHRM-jurisprudentie, dat de grondwettelijke rechten op menselijke waardigheid en vrije ontplooiing van de persoonlijkheid, neergelegd in artikelen 1 lid 1 en 2 lid 2 Grundgesetz, een bepaling zoals artikel 217 Strafgesetzbuches in de weg staan. Dit artikel is dan ook nietig verklaard.⁸⁵ Het strafrecht is namelijk geen legitiem middel ter bescherming van de persoonlijke autonomie omtrent beslissingen over het levenseinde, temeer nu het strafrecht niet de vrije wil van het individu beschermt, maar juist zulke beslissingen onmogelijk maakt. De wetgever heeft in deze materie dan ook geen strafbepaling tot zijn vrije beschikking.⁸⁶

De betreffende grondrechten van menselijke waardigheid en vrije ontplooiing van de persoonlijkheid omvatten ook het recht op een zelfgekozen dood. Dit recht betekent dat men naast de vrijheid zich van het leven te beroven op basis van een geïnformeerde en weloverwogen beslissing ook de vrijheid heeft om daarvoor hulp te zoeken en die aan te nemen.⁸⁷ Eenieder heeft dus een grondwettelijk verankerd recht op een zelfgekozen levenseinde, alsmede op hulp daarbij.⁸⁸ De wetgever is zelfs opgeroepen om zulke hulp bij zelfdoding -in het bijzonder het beschikbaar stellen van dodelijke middelen- zo snel mogelijk te reguleren; ditzelfde geldt voor hulp bij zelfdoding door anderen dan artsen.⁸⁹

2.4. Resumé

In dit hoofdstuk is beschouwd wat de ontwikkelingen zijn geweest in het positieve euthanasierecht, alsook zijn het wetsvoorstel voltooid leven en het Duitse recht kort aan de orde gekomen.

Al ruim veertig jaar is men bezig met het ontwikkelen van euthanasiewetgeving. Vele commissies en regeringen zijn met dit onderwerp bezig geweest. Sinds eind jaren tachtig konden artsen die euthanasie uitvoeren zich beroepen op overmacht. Dit was echter vanuit meerdere opzichten problematisch te noemen. Een volgende stap is gezet in 2002 toen Nederland als eerste land ter wereld een wettelijke strafuitsluitingsgrond kreeg voor artsen die zich met de uitvoering van euthanasie bezighouden, mits zij voldoen aan de daartoe opgestelde zorgvuldigheidseisen. Zelfbeschikking stond niet voorop bij de totstandkoming van de euthanasiewet; een patiënt heeft dan ook nimmer een afdwingbaar recht op euthanasie.

⁸⁰ Kusch, *NJW* 2006, vol. 59, nr. 3, p. 261-263.

⁸¹ Merten 2006, p. 750.

⁸² Von Münch & Kunig 2000, p. 154.

⁸³ Von Münch & Kunig 2000, p. 50.

⁸⁴ Bundesverfassungsgericht 26 februari 2020, ECLI:DE:BVerfG:2020:rs20200226.2bvr234715.

⁸⁵ Idem, par. 337.

⁸⁶ Idem, par. 338.

⁸⁷ Idem, par. 210.

⁸⁸ Idem, par. 304.

⁸⁹ Idem, par. 340.

Om in aanmerking te komen voor euthanasie moet sprake zijn van op strikt medische basis uitzichtloos en ondraaglijk lijden, dit ter beoordeling van een arts. Voor velen is dit vereiste te strikt: er bestaat een brede roep op meer toegang tot dodelijke middelen. In dat kader is recent een wetsvoorstel voltooid leven ingediend. Volgens dit voorstel moeten ouderen die hun leven voltooid achten, maar (nog) niet in aanmerking komen voor euthanasie op grond van de bestaande kaders, de regie krijgen over hun levenseinde. Hierbij is gekozen voor een leeftijdsgrens van 75 jaar en ouder omdat diegenen al een relatief lang leven achter de rug hebben en zij goed in zouden kunnen schatten of hun leven daadwerkelijk voltooid is. Logischerwijs heeft zelfbeschikking wél een grote rol in dit wetsvoorstel.

In Duitsland was euthanasie in zoverre verboden dat alleen niet-professionele hulp bij zelfdoding was toegestaan. Recent heeft het Bundesverfassungsgericht echter een streep gezet door dit verbod. De grondwettelijke rechten van menselijke waardigheid en vrije ontplooiing van de persoonlijkheid omvatten immers ook het recht op een zelfgekozen dood. De wetgever is opgeroepen de hulp bij zelfdoding te reguleren, ook voor de gevallen waarbij de hulp plaatsvindt door een niet-arts. Het strafrecht is daarvoor niet de aangewezen plaats.

Hoofdstuk 3 – Liberaal gedachtegoed en euthanasie

Centraal staat hier de vraag welke lessen kunnen worden geleerd uit de opvattingen van liberaalfilosofen als Mill en Berlin; onze huidige democratische rechtsstaat is immers gebaseerd op het gedachtegoed van zulke liberale denkers. Vervolgens zal worden gezocht naar raakvlakken met het euthanasievraagstuk en zal worden gezien of hiermee euthanasie kan worden gelegitimeerd. Tot slot zal kritiek op het toestaan van euthanasie worden weersproken.

3.1. Mill

De Brit John Stuart Mill is een van de invloedrijkste negentiende-eeuwse politiek filosofen. Één van zijn belangrijkste essays stamt uit 1859: 'On Liberty'.⁹⁰ Het essay gaat over sociale vrijheid: de individuele vrijheid en gerechtvaardigde beperking daarvan door de samenleving. Door vele auteurs is hieruit het *schadebeginsel* (of: *anti-paternalisme-beginsel*) geformuleerd als antwoord op de vraag wanneer iemands vrijheid mag worden beperkt: de enige reden waarom men rechtmatig macht kan uitoefenen over iemand, tegen zijn zin en binnen een beschaafde samenleving, betreft de zorg dat aan anderen geen schade wordt berokkend.⁹¹ Ofwel, alleen wanneer de vrijheid van anderen wordt bedreigd mag de staat ingrijpen in iemands vrijheidssfeer. Deze terminologie is echter pas in 1984 geïntroduceerd door Feinberg; Mill zelf heeft deze term of zin nooit gebruikt.⁹² Hiernaast is door Mill het begrip *schade* nooit nader gedefinieerd.⁹³ Het zo geformuleerde schadebeginsel past wel binnen Mills vrijheidsdoctrine, namelijk dat er een zekere ruimte moet zijn voor iemand om te doen wat hij wil, zonder de aanwezigheid van enige sociale dwang.⁹⁴ Voor een redelijke uitleg van 'On Liberty' sluit ik mij dan ook aan bij Jacobson, die concludeert dat de individuele vrijheid is beperkt tot iemands persoonlijke sfeer en men te allen tijde moet erkennen dat vanuit de samenleving legitieme beperkingen kunnen worden opgelegd, zonder direct van een ongeoorloofde inbreuk te spreken.⁹⁵

Mill voert aan dat men rekening moet houden met de samenleving als het handelen ook anderen raakt. In zaken die (hoofdzakelijk) zichzelf betreffen is er een absolute onafhankelijkheid; lichaam en geest zijn soeverein.⁹⁶ Vrijheid bestaat uit het kunnen nastreven van het eigenbelang, met respect voor hetzelfde streven van anderen. Daarbij is eenieder zelf de beschermer van diens gezondheid, zowel spiritueel als geestelijk en lichamelijk. De mensheid is erbij gebaat elkaar te laten leven zoals het *zelf* goed lijkt, in plaats van door elkaar te dwingen te leven zoals *de rest* het goed lijkt.⁹⁷

Volgens Mill is er altijd een worsteling geweest tussen autoriteit en vrijheid. Vrijheid betrof eerst vooral de bescherming tegen tirannie, ofwel de heersers die door nalatenschap of overwinning aan de macht zijn gekomen. Dit veranderde in de opvatting dat juist in de beperking van de macht van de heerser vrijheid kan worden gevonden. Een zelfstandige macht zonder eigenbelang werd als ideaalbeeld gesteld om dit te bereiken. Het belang ligt dan bij het volk; machthebbers moeten vooral

⁹⁰ Mill (1859) 1977.

⁹¹ Brown, *Southern California Law Review* 2016, vol. 89, p. 999-1001.

⁹² Jacobsen, *Philosophy & Public Affairs* 2000, vol. 23, p. 294; Feinberg 1984, p. 63; vgl. Mill (1859) 1977, p. 223 voor de inhoudelijke basis.

⁹³ Riley 2015, p. 43.

⁹⁴ Jacobson, *Philosophy & Public Affairs* 2000, vol. 23, p. 290

⁹⁵ Jacobson, *Philosophy & Public Affairs* 2000, vol. 23, p. 308-309.

⁹⁶ Mill (1859) 1977, p. 224.

⁹⁷ Mill (1859) 1977, p. 226.

dit belang behartigen en zich identificeren met het volk. Omdat bescherming tegen de wil van het volk niet nodig werd geacht ontstond de fundering van de democratie.⁹⁸

De nieuwe machthebbers vertegenwoordigen desondanks lang niet altijd de daadwerkelijke wil van het volk; onder de streep werd vooral de wil van de eerdere machthebbers bereikt. Hierdoor is de noodzaak tot bescherming van de individuele belangen door beperking van de macht eigenlijk niet veranderd en onverminderd hoog. Volgens Mill moet de samenleving bedacht zijn en blijven op de tirannie van de meerderheid.⁹⁹ Deze tirannie geschiedt onder de noemer van de wil van het volk en is daarom veel diepgaander en bedreigender dan andere vormen van tirannie.

Enkel bescherming tegen de machthebbers is volgens Mill onvoldoende. Om de vorming van een samenleving van gedwongen gelijkdenkenden te voorkomen, moet er bescherming komen tegen diegenen die de als juist beschouwde opvattingen willen opleggen aan andersdenkenden.¹⁰⁰ Het is en blijft daarom essentieel om de grenzen van legitieme inbreuken op individuele zelfstandigheid door collectieve waarden op te zoeken en te bewaken. Temeer wanneer men geneigd is te geloven, waarbij men wordt aangemoedigd door religieuze leiders te handelen naar hun -door het geloof beïnvloedde- gevoel in plaats van naar de rede. Men heeft daarbij niet eens in de gaten dat zij handelen naar de opinie van een ander, in plaats van dat zij worden gestuurd door de rede.¹⁰¹

3.2. Berlin

Een ander vooraanstaand politiek filosoof is de in Engeland opgegroeide joodse Rus Isaiah Berlin. Hij strijdt tegen monisme, het idee dat voor iedereen maar één juiste manier van denken en leven bestaat, en is pleitbezorger van het pluralisme, het idee dat iedereen uniek is en dat pluriforme waarden en leefwijzen kunnen bestaan binnen een in de samenleving gedeelde moraal.¹⁰² Berlin hecht grote waarde aan vrijheid; volgens hem betreft het zelfs het wezenskenmerk van de mens. Voor de mens is keuzevrijheid daarom een essentiële waarde. Hiermee wordt de pluriforme opvatting bevestigd; in een monistisch bestel bestaat namelijk geen noodzaak tot keuzevrijheid.¹⁰³ Berlin hecht daarom ook grote waarde aan maatschappelijke diversiteit, relativiseringsvermogen en tolerantie.¹⁰⁴

Berlin herkent zich in Mills opvattingen. Zo delen zij de visie dat kennis beperkt en tijdig is, dat er geen ultieme waarheden bestaan, dat de mens zich voortdurend ontwikkelt via zelfstandig te maken keuzes en dat mensen een privéterrein verlangen waarbinnen zij kunnen doen en laten wat zij willen.¹⁰⁵ De bijzondere waarde van vrijheid volgt alleen al uit het gegeven dat mensen in de praktijk altijd hebben gemeend dat keuzevrijheid een wezenskenmerk van de mens betreft, zonder lijdend voorwerp van andermans keuzes te zijn.¹⁰⁶ Keuzes maken de mens; het is daarom een ontkenning van iemands menswaardigheid wanneer diegene niet de ruimte krijgt het leven zelfstandig richting te geven.¹⁰⁷ Daarbij is de mens autonoom en in staat zijn eigen levensdoelen te formuleren.¹⁰⁸ Voorts

⁹⁸ Mill (1859) 1977, p. 217-218.

⁹⁹ Mill (1859) 1977, p. 219.

¹⁰⁰ Mill (1859) 1977, p. 220.

¹⁰¹ Mill (1859) 1977, p. 220-221.

¹⁰² Blokland 1996, p. 7-8.

¹⁰³ Berlin (1958) 1996, p. 118-120, 168.

¹⁰⁴ Blokland 1996, p. 19.

¹⁰⁵ Berlin 1969, p. 188-190, 206.

¹⁰⁶ Berlin 1969, p. 23-24.

¹⁰⁷ Berlin (1964) 1978, p. 190.

¹⁰⁸ Berlin (1958) 1996, p. 127, 137-138.

kan Berlin zich vinden in de vrees van Mill voor de druk van de massa op het individu zich te conformeren aan de standaard van de grootste gemene deler. Ook de angst voor een tirannie van een intolerante democratische meerderheid hebben zij gemeen. Berlin pleit met Mill daarom voor meer democratie, vrijheid en educatie.¹⁰⁹

In 'Two concepts of liberty' worden door Berlin de begrippen positieve en negatieve vrijheid uitgewerkt.¹¹⁰ De mate waarin men zijn eigen leven kan sturen en ontplooien, al dan niet met ondersteuning van de staat, valt onder positieve vrijheid. De ruimte van iemand om ongestoord te kunnen doen en laten wat hij wil valt onder negatieve vrijheid. Deze vrijheid wordt groter naarmate deze ruimte groter wordt. Later nuanceerde Berlin dit tot de afwezigheid van obstakels voor mogelijke keuzes en activiteiten.¹¹¹ De positieve en negatieve vrijheid leiden tot verschillende vragen, maar kunnen tot overlappende antwoorden leiden.¹¹² Men hoeft positieve en negatieve vrijheid niet los van elkaar te zien. De positieve vrijheid kan worden opgevat als losstaand van de negatieve vrijheid, maar eveneens als een gepositieerde formulering van negatieve vrijheid.¹¹³

Positieve vrijheid lijkt weliswaar te leiden tot democratie; immers, met de gemeenschap kan sturing worden gegeven aan de samenleving. Binnen een democratie kan de negatieve vrijheid echter sterk worden beperkt, waardoor positieve vrijheid gemakkelijk kan ontsporen in staatsterreur. Dit gebeurt wanneer de vraag naar de *bron* van machtsuitoefening (positief) niet wordt onderscheiden van de *begrenzing* van machtsuitoefening (negatief).¹¹⁴ Wanneer de uit de positieve vrijheid volgende noties van individuele zelfbepaling en zelfverwerkelijking worden gelieerd aan de monistische overtuiging dat er één juiste manier van leven is, treedt eveneens een ontsporing op. Mede hierdoor plaatst Berlin de negatieve vrijheid in het centrum van zijn waardenpatroon, weliswaar met de wetenschap dat individuele zelfbepaling en zelfverwerkelijking zeer betekenisvolle waarden zijn. Berlin onderkent dan ook de waarde van positieve vrijheid om via democratische procedures richting te geven aan de samenleving.¹¹⁵ Het is daarom niet vreemd dat Berlin een voorstander is van de verzorgingsstaat, terwijl hij het kapitalisme, in het bijzonder het economisch liberalisme, afwijst.¹¹⁶

3.3. Raakvlakken met en legitimatie van euthanasie

De hiervoor beschouwde opvattingen moeten in hun tijdsgeest worden geplaatst. Mills vrijheidsopvatting stamt uit de beginperiode van de moderne democratie, halverwege de negentiende eeuw. Berlin maakte de beide Wereldoorlogen mee en schreef zijn belangrijkste werken tijdens de Koude Oorlog. Inmiddels is men veel meer gericht op het individu dan op de samenleving als geheel. Voorts moet men zich bedenken dat *freedom* én *liberty* worden vertaald als vrijheid, terwijl zij niet hetzelfde betekenen. *Freedom* is allesomvattend, *liberty* is formeler, rationeler en beperkter.¹¹⁷ Mill en Berlin spreken dus van een beperkte en rationale vorm van vrijheid, bij voorbaat in relatie tot die van anderen, ook al worden de begrippen soms door elkaar gebruikt.

¹⁰⁹ Berlin 1969, p. 199.

¹¹⁰ Blokland 1996, p. 25-29.

¹¹¹ Berlin 1969, p. 32.

¹¹² Baum & Nichols 2013, p. 7.

¹¹³ Kis, *European Journal of Political Theory* 2012/1, p. 34-35.

¹¹⁴ Blokland 1996, p. 26.

¹¹⁵ Blokland 1996, p. 27.

¹¹⁶ Galipeau 1994, p. 129, 135.

¹¹⁷ Pitkin, *Political Theory* 1988, vol. 16, p. 543. Een soortgelijk onderscheid maakt Dworkin 2011, p. 4.

Voornoemde opvattingen zijn mede geschreven in het kader van de inrichting van de samenleving: hoe vorm te geven aan de democratie? Desondanks zijn de opvattingen van Mill en Berlin uitstekend toepasbaar op het euthanasievraagstuk. Daarvoor is alleen het begrip nodig dat de regels inzake euthanasie een direct gevolg zijn van de keuzes die worden gemaakt in die democratie. Het al dan niet toestaan van euthanasie is immers een democratisch besluit dat in kan grijpen in iemands vrijheidssfeer; in die zin kan er dus sprake zijn van een tirannie van de meerderheid. Daarnaast gaat de euthanasiediscussie niet over wilsvrijheid maar over sociale vrijheid: in hoeverre kunnen de staat en samenleving een individuele keuze op dit vlak beperken? Met dit in het achterhoofd kan men in de opvattingen heel goed een pleidooi vóór een zelfgekozen levenseinde lezen.

Sommigen leggen het schadebeginsel van Mill zodanig uit dat de persoonlijke vrijheidssfeer evenveel gewicht in de weegschaal legt als de vrijheidssfeer van anderen. Een keuze voor euthanasie raakt altijd anderen, waardoor euthanasie volgens Mill altijd onjuist zou zijn.¹¹⁸ Zo'n argument is echter blind voor het gegeven dat het schadebeginsel nooit zodanig door Mill is geformuleerd; daarnaast gaat Mill eerst en vooral uit van persoonlijke vrijheid. Ingrijpen in iemands vrijheid is pas geoorloofd wanneer de vrijheid van anderen op het spel staat. Niet kan worden gesteld dat euthanasie altijd een inbreuk maakt op de vrijheid van anderen. Sterker, in de in hoofdstuk 1 behandelde zaak *Koch* is juist een schending aangenomen van het recht op *private life* van de partner van iemand wier euthanasieverzoek is afgewezen. Wanneer euthanasie dichtbij komt zal er, zeker bij ernstige ziekte, in vele gevallen juist begrip zijn voor een keuze een eind aan het leven te willen maken.¹¹⁹ Daarbij stelt Mill dat men absoluut onafhankelijk is in zaken die hoofdzakelijk zichzelf betreffen, waarbij eenieder de beschermer is van diens gezondheid. Moeilijk kan gesteld worden dat euthanasie *niet* hoofdzakelijk de persoon zelf raakt. Euthanasie is in zekere zin ook bescherming van iemands recht om te besluiten dat er een einde komt aan zijn fysieke en/of geestelijke gezondheid.

Naast de legitimatie van het toestaan van euthanasie vanuit persoonlijke vrijheid kan nog een verklaring voor het toestaan van euthanasie worden gevonden in de meerderheidsopvatting. Het is immers de vraag of de uit de negentiende eeuw stammende strafbaarheid voor euthanasie nog wel de wil van het volk vertolkt. Deze strafbaarstelling is nog wel te begrijpen als men bedenkt dat in die tijd de samenleving belangrijker was dan het individu én de Christelijke waarden de basis vormden voor de normstellingen. In het Christendom is het leven heilig en wordt het nemen van een leven, waaronder het eigen leven, gezien als een zonde, ongeacht in wat voor medische of psychische staat iemand verkeert. Inmiddels wordt het individu toch boven de samenleving geplaatst en hangen lang zoveel mensen het Christendom niet meer aan. In hoofdstuk 2 is beschouwd dat er weliswaar politiek debat is geweest op het gebied van euthanasie, het onderwerp staat niet bepaald bovenaan de agenda en de religieuze partijen blijven fanatiek tegen. Daarbij is reeds aan de orde geweest dat een meerderheid in Nederland voor ruimere euthanasiemogelijkheden is en dat het niet meer de vraag is of de euthanasiewet te ver gaat, maar of die wel ver genoeg gaat. De noodzaak tot bescherming van individuele belangen blijft dus onverminderd hoog en men moet bedacht blijven op de tirannie van de meerderheid. Hierbij blijft het, zoals Mill stelt, essentieel de grenzen van legitieme inbreuken op individuele zelfstandigheid door collectieve waarden op te zoeken en te bewaken.

Hierop voortbordurend stelt Berlin dat er in een samenleving pluriforme waarden en leefwijzen kunnen bestaan. Het is dan ook niet in te zien waarom voor- en tegenstanders niet met

¹¹⁸ Kozlova, *Inquiries Journal* 2017, vol. 7, no. 9, p. 18.

¹¹⁹ Wilson, *Inquiries Journal* 2011, vol. 3, no. 8, p. 34.

elkaar een samenleving kunnen vormen. Keuzevrijheid is een essentiële waarde. De keuze voor of tegen euthanasie is dan ook immer te billijken, zolang men elkaar laat leven zoals het zelf goed lijkt, in plaats van elkaar te dwingen zoals de ander het goed lijkt. Relativeringsvermogen en tolerantie zijn in die zin een groot goed. Keuzevrijheid wordt door Berlin en Mill gezien als wezenskenmerk van de mens; het ontnemen van de ruimte het leven zelfstandig richting te geven is een ontkenning van iemands menswaardigheid. Niet valt in te zien waarom een zelfgekozen levenseinde niet onder deze keuzevrijheid zou moeten vallen.

Zulke sturing geven aan het eigen levenseinde kan worden geschaard onder zowel de positieve als de negatieve vrijheidsopvatting; het gaat daarbij echter om verschillende aspecten. Het positieve aspect betreft de inhoud: het daadwerkelijk sturing kunnen geven aan het levenseinde. Een strafbepaling voor hulp bij zelfdoding vormt een beperking van de negatieve vrijheid: er zijn obstakels voor mogelijke keuzes. De negatieve vrijheid staat voor Berlin centraal, ofwel het wegnemen van obstakels voor mogelijke keuzes omtrent het levenseinde. Daarbij kent hij grote waarde toe aan individuele zelfbepaling en zelfverwerkelijking, ofwel het mogen kiezen voor een zelf te bepalen levenseinde.

3.4. Liberalisme tegenover perfectionisme

Liberalen staan een smalle publieke moraal voor: de staat mag alleen vrijheid van burgers beperken om de sociale voorwaarden waaronder men zijn eigen leven kan vormgeven te realiseren en te beschermen.¹²⁰ Volgens Locke moet de staat zich beperken tot het beschermen van de natuurlijke rechten van zijn burgers.¹²¹ Kant volgt dit met de opvatting dat de staat ieders recht op gelijke vrijheid moet beschermen.¹²² Dworkin en Rawls zien de smalle publieke moraal in het ideaal van staatsneutraliteit: de staat mag niet beogen specifieke, controversiële opvattingen over een goed leven te bevoordelen.¹²³ Daartoe moet de staat een aantal basisvrijheden garanderen, waaronder het recht op de bescherming van integriteit en vrijheid des persoons. Zo'n basisvrijheid mag alleen worden beperkt ter bescherming van een andere basisvrijheid, wat Rawls de *priority of liberty* noemt.¹²⁴

Tegenover de liberalen staan de perfectionisten. Zij vinden dat de staat aan zijn burgers een opvatting van een goed leven mag voorschrijven en dat zelfs mag afdwingen. De normen en waarden van een gemeenschap of religie herbergen volgens hen meer wijsheid; mensen zelf zijn lang niet altijd in staat de juiste keuzes te maken.¹²⁵ Mill en Berlin toonden zich al tegenstander van deze opvatting. Wat in de paragrafen hiervoor is besproken zal perfectionisten nog niet volledig overtuigen. Daartoe zijn, naast de door Mill en Berlin zo belangrijk gevonden argumenten van autonomie en pluraliteit, aanvullende argumenten nodig.¹²⁶

Een belangrijk argument is het door Rawls geformuleerde respect voor redelijkheid. Volgens hem is het liberalisme gebaseerd op fundamentele ideeën die als zodanig onomstreden zijn en impliciet deel uitmaken van de in westerse samenlevingen politieke cultuur.¹²⁷ Het meest

¹²⁰ Mackie 1990, p. 106.

¹²¹ Locke (1689) 1990, p. 55-56.

¹²² Kant 1853, p. 278.

¹²³ Dworkin 2004, p. 358 en Rawls 2005, p. 194-194.

¹²⁴ Rawls 2005, p. 295.

¹²⁵ Vgl. Feinberg 1988.

¹²⁶ Bood, *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2012, afl. 2, p. 105.

¹²⁷ Rawls 2005, p. 11-15.

fundamentele idee daarin is dat van een samenleving als eerlijk samenwerkingsverband tussen vrije en gelijke mensen. Iedereen verdient respect voor zijn vermogen om zijn eigen opvatting over een goed leven te vormen, zolang dit op redelijke wijze wordt uitgeoefend.¹²⁸ De publieke moraal is rechtvaardig wanneer redelijkerwijs verwacht kan worden dat iedereen er redelijkerwijs meer kan instemmen.¹²⁹ Rawls grijpt met dit *criterion of reciprocity* terug op het werk van Locke en Kant en ziet dit zelfs als de centrale stelling van het liberalisme.¹³⁰ Perfectionisten zullen zich in het *criterion of reciprocity* kunnen vinden; zij veronderstellen namelijk dat hun argumenten redelijkerwijs algemeen aanvaardbaar zijn.¹³¹

Daarom dient ook rekening gehouden te worden met maatschappelijk en politiek realisme, hetgeen de basis vormt van het liberalisme. De sociale stabiliteit wordt bevorderd door vrijheid en tolerantie omdat daarmee ieders belang het beste wordt gediend. Ten grondslag aan deze gedachte ligt de opvatting dat er in de realiteit nooit overeenstemming zal bestaan over wat een goed leven is. Daarnaast wordt grote waarde gehecht aan het kunnen leven naar mensen hun belangrijkste overtuigingen. Het opleggen van zo'n overtuiging zal leiden tot maatschappelijke onvrede en geweld.¹³²

Tot slot is er de feilbaarheid van opvattingen. Vaak wordt de opvatting dat uitspraken over een goed leven altijd subjectief zijn, en dus iedereen zo veel mogelijk zijn eigen opvatting moet kunnen volgen, aan het liberalisme toegeschreven. Dit moreel scepticisme behoort echter niet tot het liberale gedachtegoed.¹³³ Desondanks menen liberalen dat voor een goed leven geen blauwdruk bestaat en mede daarom vrijheid geboden is. Het is vaak niet zeker wat wel of niet bijdraagt aan een goed leven: opvattingen daarover zijn eigenlijk altijd feilbaar. Het is dan ook de vraag wie zich het meest kan vergissen, de staat of de mens zelf.¹³⁴ Perfectionisten zullen van mening zijn dat het collectief wijzer is dan het individu. Daarin volgen zij Burke, die zegt dat de mens beperkt is in de rede en beter naar de staat kan luisteren.¹³⁵ Mill heeft het feilbaarheidsargument doorontwikkeld. De kans op juiste opvattingen is het grootst in een vrije samenleving waar aanspraken op waarheid worden betwijfeld, bekritiseerd, beproefd en eventueel herzien. Daartoe zijn maatschappelijke debatten nodig ter reflectie en uitwisseling van levenswijzen, die vrijheid van denken en meningsuiting vereisen.¹³⁶

De vijf argumenten -respect voor de redelijkheid, maatschappelijk en politiek realisme, feilbaarheid van opvattingen, pluriformiteit en respect voor autonomie- zijn volgens Bood de beste verdediging van de liberale smalle publieke moraal.¹³⁷ Deze zullen een discussie over specifieke vrijheden echter zelden beslissen, bijvoorbeeld zoals hier op het gebied van euthanasie. Daarvoor zijn altijd nog specifieke argumenten in een bepaalde context relevant, die de argumenten aanvullen of kunnen beperken.¹³⁸ Desondanks zullen perfectionisten de argumenten moeten weerleggen,

¹²⁸ Rawls 2005, p. 15-20, 30, 32.

¹²⁹ Rawls 2005, p. 49vv, 137, 446.

¹³⁰ Locke (1689) 1947, p. 122 en Rawls 2007, p. 13-14.

¹³¹ George 1999, p. 202.

¹³² Devlin 1965, p. 210.

¹³³ Locke (1689) 1990, p. 55-56.

¹³⁴ Vgl. Den Hartogh 2000, p. 15.

¹³⁵ Burke (1790) 1993, p. 87.

¹³⁶ Rawls 2005, p. 312-313.

¹³⁷ Bood, *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2012, afl. 2, p. 128.

¹³⁸ Raz 1988, p. 247.

waarbij zij moeten bedenken dat de liberale argumenten niet alleen in samenhang tot ontwikkeling zijn gekomen, maar deze ook inhoudelijk samenhangen.¹³⁹

3.5. Kritiek op het toestaan van euthanasie

Vanuit liberaal oogpunt kan het toestaan van euthanasie gerechtvaardigd worden. Concrete kritiek op het toestaan van euthanasie valt vrijwel altijd terug op het perfectionisme. Dworkin gaf al aan dat euthanasiediscussies fundamenteel religieuze discussies zijn. De moraliteit van euthanasie hangt af van het gezichtspunt dat men heeft: of men het leven als heilig ziet en aan het leven zelf fundamentele waarde hangt.¹⁴⁰ Perfectionisten (onder wie gelovigen) gaan uit van een onvoorwaardelijke verplichting tot het leven en zien euthanasie als een zonde ten opzichte van het eigen leven, de samenleving en god.¹⁴¹

Ten aanzien van het eigen leven is men geneigd zichzelf te beschermen en het goede te doen. Hun wordt daarbij geleerd dat het leven goed is en de dood het kwaad. Het behouden van het leven is daarom het juiste om te doen. De fout in deze redenering is dat er een verplichting tot leven is omdat het leven goed is; wanneer men vindt dat het leven niet goed is, zou er geen verplichting tot leven zijn.¹⁴² Zo ook gaat het argument niet op bij vooral die mensen die lijden aan fysieke of geestelijke problemen. Zij lijden dusdanig dat zij het leven simpelweg niet als goed kunnen zien.¹⁴³

Euthanasie zou onaanvaardbaar zijn vanwege iemands verplichtingen ten opzichte van de samenleving. Immers, deze samenleving is gebaseerd op de bijdrage van iedereen. Het zich onttrekken aan de verplichting tot het bijdragen aan de samenleving door het toepassen van euthanasie brengt dan ook schade aan diezelfde samenleving toe. Ook dit argument gaat niet op. Tegenwoordig wordt meer waarde gehecht aan het individu en is er een afkeur tegen totalitaire regimes waarin de samenleving voorop staat. Daarnaast zullen mensen die zich niet meer door de samenleving gewaardeerd voelen euthanasie niet zien als een zonde ten opzichte van de samenleving.¹⁴⁴ Andersom, bij mensen die het gevoel hebben niets meer bij te kunnen dragen, is dit mijns inziens hetzelfde. Moderner, wanneer men de samenleving uitlegt als het sociale netwerk waarin men leeft, dan raakt euthanasie die anderen: verantwoordelijkheid bestaat dan alleen tegenover hen die dichtbij staan. Dit doet echter niet af aan de weerlegging dat men zich gewaardeerd wenst te voelen of nog iets bij denkt te kunnen dragen; ook is al opgemerkt dat mensen die dichtbij staan vaak juist begrip hebben voor een euthanasiewens.¹⁴⁵

Euthanasie zou een zonde zijn tegenover god, wat uiteraard alleen geldt voor gelovigen. God is de schepper van het leven: men brengt schade toe aan de schepper wanneer men schade toebrengt aan het leven. In die zin is er een vreemde spanning: het leven is een gift van god, waarbij god de eigenaar blijft van het leven.¹⁴⁶ Men is zelf echter de eigenaar van het leven. Hiernaast is er een Christelijk gebod dat zegt: u zal niet moorden. Hierin ligt besloten dat het doden van iemand, of jezelf, niet gerechtvaardigd is. Een rechtvaardiging kan worden gevonden in de intentie en omstandigheden van het doden, ook binnen het Christendom.¹⁴⁷ Deze intentie en omstandigheden

¹³⁹ Bood, *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2012, afl. 2, p. 128.

¹⁴⁰ Dworkin 1993, p. 163.

¹⁴¹ Liégeois & De Schrijver, *Religions* 2018, vol. 9, nr. 30, p. 4.

¹⁴² Kuitert 1994, p. 76.

¹⁴³ Van der Ven 2010, p. 107.

¹⁴⁴ Liégeois & De Schrijver, *Religions* 2018, vol. 9, nr. 30, p. 5.

¹⁴⁵ Zie noot 118.

¹⁴⁶ Van der Ven 2010, p. 122.

¹⁴⁷ Gula 1989, p. 272.

kunnen bij euthanasie vanwege zowel ondraaglijk lijden als bijvoorbeeld een voltooid leven een gerechtvaardigde dood betekenen.

Het voorgaande betekent dat in de perfectionistische opvatting de onschendbaarheid van het leven weliswaar een fundamenteel en algemeen erkende waarde betreft, een onvoorwaardelijke verplichting tot leven kan er niet in gevonden worden. Het perfectionisme biedt dan ook geen redenen om euthanasie niet toe te staan.

3.6. Resumé

In dit hoofdstuk is beschouwd wat geleerd kan worden uit het liberale gedachtegoed, wat de raakvlakken zijn met euthanasie en of euthanasie ook gelegitimeerd kan worden. Daarbij is vooral ingezoomd op Mill en Berlin. Zij staan vooral voor autonomie en pluralisme, maar ook de andere argumenten die samen de liberale canon kunnen worden genoemd (respect voor redelijkheid, maatschappelijk en politiek realisme en de feilbaarheid van opvattingen) komen terug in hun gedachtegoed. De liberale opvattingen zijn uitstekend toepasbaar op het euthanasievraagstuk en bieden daarvoor eveneens een rechtvaardiging. Tegenover de liberalen, die een smalle publieke moraal voorstaan, staan de perfectionisten. Zij menen dat de staat aan zijn burgers een opvatting van een goed leven mag voorschrijven en dat zelfs mag afdwingen; het collectief is beter in het bepalen wat een goed leven is dan het individu. Dit perfectionisme valt vaak samen met religie: men ziet het leven als zodanig als heilig en dat heeft fundamentele waarde. Euthanasie is in de ogen van perfectionisten en gelovigen een zonde ten opzichte van zichzelf, de samenleving of god. Gebleken is echter dat deze perfectionistische argumenten vrij eenvoudig kunnen worden weerlegd.

Hoofdstuk 4 – Recht op leven én dood?

Het recht op leven is een reeds erkend grondrecht. In dit laatste hoofdstuk wordt onderzocht of er dan ook een ruim (grond)recht op een dood in de vorm van een zelfgekozen levenseinde moet zijn. Daarbij komen de huidige euthanasiewet en het wetsvoorstel voltooid leven aan de orde, alsook wordt een alternatief geschetst. Na dit hoofdstuk kan de hoofdvraag worden beantwoord.

4.1. Kritiek op de euthanasiewet

Vooropgesteld is het zeer bijzonder dat Nederland überhaupt wetgeving kent inzake euthanasie. Al betreft het momenteel alleen de strafuitsluiting voor artsen die euthanasie uitvoeren en daarbij voldoen aan de zorgvuldigheidseisen, er is dus wel iets geregeld en mogelijk gemaakt op dit vlak. In het overgrote deel van de wereld is er helemaal niets geregeld omtrent het toestaan van euthanasie. In die zin behoren wij dus tot de koplopers in de wereld. Maar betekent dat wij dan genoeg moeten nemen met de euthanasiewet zoals wij die nu kennen, of mag er meer worden verwacht?

Het moge inmiddels duidelijk zijn dat naar mijn mening liberale (vrijheids)opvattingen een rechtvaardiging bieden voor het toestaan van euthanasie. Concreet biedt dat echter weinig; men kan niet simpelweg met dit stuk in de hand naar een arts gaan en euthanasie eisen omdat het liberale gedachtegoed dat rechtvaardigt. Formele wetgeving is daarvoor vereist; niet alleen wil de arts zekere handvatten voor zijn handelen, ook het EHRM eist dat voor de toepassing van euthanasie het een en ander wettelijk geregeld is.

Bij de totstandkoming van de euthanasiewet speelde de vraag of de euthanasiewet inbreuk maakt op het recht op leven uit artikel 2 EVRM. Inmiddels speelt meer de vraag of de euthanasiewet inbreuk maakt op het recht op een zelfgekozen levenseinde dat is af te leiden uit artikel 8 EVRM.¹⁴⁸ In 2014 concludeerde Hendriks dat de euthanasiewet op hoofdlijnen in overeenstemming is met de relevante EVRM-bepalingen.¹⁴⁹ Daarbij is bezien of de euthanasiewet in strijd is met het recht op leven én of de euthanasiewet het recht op een zelfgekozen levenseinde onnodig beperkt. Het recht op leven verzet zich niet tegen het toestaan van euthanasie. Daarnaast mag van staten worden verwacht dat zij regelen onder welke omstandigheden het recht op een zelfgekozen levenseinde kan worden uitgeoefend. Bij dit laatste dient rekening gehouden te worden met twee aspecten. Ten eerste is het recht op een zelfgekozen levenseinde er alleen voor diegenen die tot een redelijke waardering van hun belangen in staat zijn. Ten tweede hebben staten de plicht om overlijdensgevallen zorgvuldig te onderzoeken. Omdat de euthanasiewet geen recht op euthanasie bevat, er procedure waarborgen zijn ingesteld en aan staten een ruime beoordelingsvrijheid toekomt, acht Hendriks de euthanasiewet niet in strijd met de artikelen 2 en 8 EVRM.¹⁵⁰

Deze conclusie is vanuit de aan lidstaten toekomende ruime *margin of appreciation* misschien nog wel te billijken. Niet valt echter in te zien waarom de euthanasiewet het recht op een zelfgekozen levenseinde niet teveel beperkt. Immers, dit recht komt in de euthanasiewet alleen terug in de mogelijkheid een verzoek in te dienen om euthanasie te verkrijgen. Voor het overige is men afhankelijk van de arts die allereerst oordeelt over het medisch ondraaglijk en uitzichtloos lijden en aan wie het vervolgens nog vrijstaat, ondanks dat ondraaglijk en uitzichtloos lijden kan worden vastgesteld, de euthanasie niet toe te passen. Deze beoordeling van uitzichtloos en ondraaglijk lijden

¹⁴⁸ De Vito, *NJB* 2015/1402, p. 1926.

¹⁴⁹ Hendriks, *NTM/NJCM-bull.* 2014, nr. 2, p. 180-181.

¹⁵⁰ Hendriks, *NTM/NJCM-bull.* 2014, nr. 2, p. 178-180.

door een arts maakt de inperking van het recht op een zelfgekozen levenseinde mijns inziens extra groot. Het betreft hier namelijk geen objectief begrip maar een zeer subjectief begrip; alleen diegene die lijdt zal kunnen bepalen of het lijden voor hem ondraaglijk en uitzichtloos is.¹⁵¹ Men kan in de huidige regeling zelfs een perfectionistisch element ontwaren, namelijk, degene die lijdt zou onvoldoende zelf in staat zijn dat lijden te kwalificeren als ondraaglijk en uitzichtloos. Dit perfectionistische element is overigens niet vreemd aangezien zelfbeschikking geen rol speelde bij de totstandkoming van de euthanasiewet. Dit gegeven, alsmede de brede roep uit de samenleving om meer euthanasiemogelijkheden en de legitimatie vanuit het liberale gedachtegoed, maken dat het wetsvoorstel voltooid leven op zijn minst als een flinke stap in de goede richting kan worden gezien.

4.2. Voltooid leven, een goed voorstel?

Een flinke stap in de goede richting dus, zelfbeschikking staat in elk geval voorop, maar wat mij betreft is het wetsvoorstel nog niet zaligmakend. Terzijde acht ik de term voltooid leven overigens wat misplaatst. Voltooiën heeft -voor mij althans- een positieve insteek; iets wat wordt voltooid is iets om trots op te zijn, iets wordt afgemaakt, iets wordt geperfectioneerd. Daarbij denkt men niet direct aan het beëindigen van het leven. De ook wel gebruikte term lijden aan het leven lijkt in dit opzicht dan ook meer op zijn plaats. Hoe dan ook, kritiek op het voorstel is er zeker, zowel inhoudelijk als inzake de verruiming van de huidige euthanasiemogelijkheid op zich.

De voltooid leven-discussie speelt al langer dan het recent ingediende wetsvoorstel. In 2014 is door de ministers van Volksgezondheid, Welzijn & Sport en Veiligheid & Justitie een adviescommissie ingesteld met de opdracht de juridische mogelijkheden en maatschappelijke dilemma's omtrent hulp bij zelfdoding en een voltooid leven te onderzoeken en daarover te adviseren.¹⁵² De commissie heeft geadviseerd het bestaande juridisch kader in stand te laten. Daartoe wordt overwogen dat de euthanasiewet snel aan betekenis zal inboeten wanneer er een andere optie komt voor hulp bij zelfdoding, bijvoorbeeld door niet-artsen. Daarbij zou de huidige zorgvuldige praktijk van normering en toetsing kunnen worden ondermijnd. Zelfbeschikking wordt dan in feite het uitgangspunt, waardoor de in de euthanasiewet neergelegde zorgvuldigheidseisen kunnen worden ontweken. Hulp bij zelfdoding krijgt dan de overhand als het alternatief voor levensbeëindiging door een arts. Het gaat om een kwestie van leven en dood. De commissie vindt het daarom onwenselijk een zo grote mate van vrijheid te creëren omdat het risico van een bedreiging van de veiligheid van personen te groot is.¹⁵³

De euthanasiewet biedt volgens de adviescommissie voldoende open normen om een goede balans te bewaren tussen enerzijds zorgvuldigheid en veiligheid en anderzijds zelfbeschikking en keuzevrijheid. Het begrip uitzichtloos en ondraaglijk lijden zal bij ieder verzoek worden beoordeeld volgens de op dat moment gebruikelijke en verantwoorde medische inzichten. De euthanasiewet voldoet dan ook aan de bedoelingen van de wetgever. De huidige regeling biedt volgens de adviescommissie voldoende ruimte voor het merendeel van de mensen die lijden als gevolg van een voltooid leven, omdat zij wel in aanmerking komen voor euthanasie ondanks dat het bij hen minder duidelijk is dat het lijden een strikt medische grondslag heeft. Het probleem zou daarom niet zo

¹⁵¹ Bozzaro, *Ethik in der Medizin* 2015, vol. 27, nr. 2, p. 97. Overigens is 'ondraaglijkheid' in de wetsgeschiedenis al wel als in hoge mate subjectief gekwalificeerd (*Kamerstukken II* 1993/94, 23877, nr. 1, p. 5).

¹⁵² *Kamerstukken II* 2013/14, 32647, nr. 26.

¹⁵³ *Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten* 2016, p. 229-230.

groot zijn. De commissie heeft niet de indruk dat de vraag om hulp bij zelfdoding regelmatig speelt bij mensen die niet lijden door een medische grondslag of bij mensen die geheel niet lijden.¹⁵⁴

In deze kritiek op de verruiming van de huidige euthanasiemogelijkheden is een perfect voorbeeld van de -uit liberaal perspectief laakbare- perfectionistische opvatting verrat: zelfbeschikking moet vooral níét voorop worden gesteld en het individu wordt onvoldoende zelf in staat geacht een verantwoorde keuze te maken over zijn levenseinde. De euthanasiewet zal voorts relevant blijven omdat een meerderheid van de om euthanasie verzoekende patiënten een levensverwachting van minder dan twee maanden heeft. In het wetsvoorstel voltooid leven is een wachttijd van twee maanden verrat, waarom een beroep op de euthanasiewet de voor de hand liggende keuze zal zijn en blijven.¹⁵⁵

Dat hulp bij zelfdoding de overhand zal krijgen -in plaats van levensbeëindiging door een arts- is nog maar de vraag, los van de vraag of dat problematisch zou zijn. Het staat mensen immers tegen zichzelf te doden, waardoor zij een voorkeur hebben voor levensbeëindiging door een arts.¹⁵⁶ Artsen daarentegen hebben een voorkeur voor hulp bij zelfdoding omdat dat uitdrukking geeft aan de gedachte dat de wil van de patiënt leidend is.¹⁵⁷ Juridisch is er echter amper verschil tussen levensbeëindiging door een arts en hulp bij zelfdoding. In beide gevallen is sprake van een bijzondere samenwerking tussen arts en patiënt, waarbij de arts de regie heeft en verantwoordelijk is voor het in de juiste dosering aanwezig zijn van dodelijke middelen en het op de juiste manier innemen daarvan. Beslissend voor de kwalificatie is dan wie de laatste handeling verricht in een -niet los van elkaar te zien- serie van handelingen.¹⁵⁸ In het strafrecht is bij andere misdrijven waarin meerdere mensen zijn betrokken dan sprake van medeplegen; het is irrelevant wie degene is die de laatste handeling verricht.¹⁵⁹

Dat de euthanasiewet voldoet aan de bedoeling van de wetgever klopt. Die bedoeling was immers een regeling te creëren voor het geval sprake is van *medisch* uitzichtloos en ondraaglijk lijden. Weliswaar kunnen ouderdomsklachten als medisch lijden worden gezien, feit blijft dat de euthanasiewet niet beschikbaar is voor diegenen die niet medisch lijden. Gelet op het EVRM is het recht op een zelfgekozen levenseinde er desondanks ook voor degenen die niet medisch lijden. Dat zo'n situatie niet vaak voor zal komen is onmogelijk relevant te achten. Het is namelijk voor het bestaan van het recht irrelevant hoeveel mensen een beroep willen doen op dat recht; anders zou afbreuk worden gedaan aan het rechtsstatelijke element van het recht op een zelfgekozen levenseinde.

Den Hartogh levert voorts inhoudelijke kritiek op het voorstel. Zo is er geen enkele reden een leeftijdsgrens te hanteren, daar uit recent onderzoek is gebleken dat een doodswens waaraan geen medisch lijden ten grondslag ligt niet aan leeftijd gebonden is.¹⁶⁰ Evenmin zijn er redenen een nieuwe beroepsgroep te creëren, de levenseindebegeleiders, om de hulp bij zelfdoding te verlenen en om te toetsen of het verzoek vrijwillig, weloverwogen en duurzaam tot stand is gekomen.¹⁶¹ Zo'n toets is

¹⁵⁴ *Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten* 2016, p. 230-231.

¹⁵⁵ Onwuteaka-Philipsen e.a. 2017, p. 104.

¹⁵⁶ Den Hartogh, *NJB* 2020/1889, p. 2140.

¹⁵⁷ *Standpunt Federatiebestuur KNMG inzake Euthanasie* 2003, p. 9, te raadplegen via <https://www.knmg.nl/advies-richtlijnen/knmg-publicaties/euthanasie-standpunt-federatiebestuur-knmg.htm> (10 november 2020).

¹⁵⁸ Den Hartogh, *NJB* 2020/1889, p. 2140.

¹⁵⁹ De Hullu 2009, p. 435-442.

¹⁶⁰ Vgl. noot 71.

¹⁶¹ Den Hartogh, *NJB* 2020/1889, p. 2136.

immers bijzonder lastig en daarom komen eigenlijk alleen ervaren artsen, in het bijzonder psychiaters, voor die taak in aanmerking.¹⁶²

4.3. Hoe dan concreet euthanasie te regelen?

Wat mij betreft moet Nederland af van euthanasiewetgeving waarin vage termen als uitzichtloos en ondraaglijk lijden en voltooid leven centraal staan.¹⁶³ Het is hier overigens niet de bedoeling een volledig juridisch kader voor te stellen, maar Den Hartogh schetst mijns inziens een goed alternatief: het wijzigen van de Opiumwet.¹⁶⁴ Men heeft op grond van het EVRM het recht hun eigen levenseinde te kiezen en sommigen willen dat ook daadwerkelijk. Op grond van liberale vrijheidsopvattingen is die wens en dat recht ook te rechtvaardigen. Het lijkt dan ook niet meer dan logisch daar iets mee te doen.

Degenen die controle willen nemen over hun eigen levenseinde hebben daarbij de voorkeur voor humaan werkende barbituraten. Die vallen onder de Opiumwet en zijn dus alleen voor te schrijven door artsen. Daarmee behoudt de arts een sleutelpositie: hij zal die middelen voorschrijven wanneer hij vaststelt dat het verzoek vrijwillig, weloverwogen en duurzaam tot stand is gekomen. Deze versperring -de beoordeling van de arts- is legitiem omdat die is beoogd misbruik te voorkomen. Dat misbruik kan bestaan uit het gebruik van dodelijke middelen door degenen die, om wat voor reden dan ook, de keuze voor de dood niet vrijwillig, weloverwogen en duurzaam hebben gemaakt. De arts die de dodelijke middelen voorschrijft verleent dan eigenlijk geen hulp bij zelfdoding, hij heft slechts een blokkade op.¹⁶⁵ Naar voorbeeld van Oregon zou dan expliciet moeten worden vastgelegd dat geen sprake is van hulp bij zelfdoding.¹⁶⁶

De arts krijgt een andere taak; die hoeft niet meer de verantwoordelijkheid te nemen voor de effectieve, vlotte en vredige levensbeëindiging. Evenmin hoeft hij vast te stellen dat van uitzichtloos en ondraaglijk lijden sprake is. Wanneer medische deskundigheid benodigd is om de beoordeling uit te voeren, is dat een taak binnen het medisch domein, zo al blijkt uit het feit dat het beheer van de medicijnkast volgens de Opiumwet aan de arts toekomt. Zo'n regeling zal dus niet in strijd zijn met het Enkelvoudig Verdrag inzake Verdovende Middelen.¹⁶⁷

Met zo'n aanpassing van de Opiumwet faciliteert de staat de zelfdoding niet, maar treedt deze daarbij uit de weg.¹⁶⁸ De beoordeling van een arts betekent eveneens dat de staat voldoet aan zijn positieve verplichting tot de bescherming van het recht op leven. Tegelijk wordt daarmee feitelijk het recht op zelfbeschikking beschermd: een keuze voor de dood die resulteert uit manipulatie, verkeerde of onvoldoende informatie of een paniekerige afweging kan immers niet worden gezien als uitoefening van dat recht.¹⁶⁹ Men mag van mensen met een stervenswens verwachten dat zij het besluit op hun verzoek accepteren als de beste manier waarop de staat het recht op leven en het recht op zelfbeschikking van henzelf en anderen kan beschermen. Dat heeft in elk geval niets met paternalisme te maken.¹⁷⁰ Juist past het binnen de reeds besproken redelijke uitleg van Mills 'On Liberty', dat individuele vrijheid beperkt is tot iemands persoonlijke sfeer en men te allen tijde moet

¹⁶² Den Hartogh, *NJB* 2020/1889, p. 2141.

¹⁶³ Al moet Nederland aan voltooid leven feitelijk nog beginnen.

¹⁶⁴ Den Hartogh, *NJB* 2020/1889, p. 2139.

¹⁶⁵ Naar mijn terminologie is dan overigens geen sprake meer van euthanasie, maar dat terzijde.

¹⁶⁶ Death with Dignity Act 1997, 187.880, par. 3.14.

¹⁶⁷ Den Hartogh, *NJB* 2020/1889, p. 2140-2141.

¹⁶⁸ Den Hartogh, *Bioethics* 2017, nr. 31, p. 670.

¹⁶⁹ Den Hartogh, *NJB* 2020/1889, p. 2139.

¹⁷⁰ Den Hartogh, *NJB* 2020/1889, p. 2141.

erkennen dat vanuit de samenleving legitieme beperkingen kunnen worden opgelegd, zonder direct van een ongeoorloofde inbreuk te spreken.¹⁷¹

Los van een aanpassing van de Opiumwet zullen bepaalde criteria, zoals dat sprake moet zijn van een vrijwillig, duurzaam en weloverwogen verzoek, in een wet in formele zin moeten worden opgenomen. Een arts of psychiater heeft immers nog steeds een basis nodig om het middel te kunnen verstrekken. Opname van zulke criteria in de Grondwet is onwenselijk omdat in de Grondwet veelal alleen het abstracte recht is opgenomen dat in een of meerdere wetten in formele zin wordt gepreciseerd.

Eenzelfde soort oplossing -als in euthanasie toegankelijker maken- komt van Young. Hij schetst dat zowel een arts als een niet-medisch professional individuele zaken beoordelen, waarbij euthanasie moet worden toegestaan wanneer de verzoeker bij zijn keuze blijft nadat hij beiden heeft geraadpleegd.¹⁷²

Mijns inziens is zo'n ruime toegang tot euthanasie, waarbij zelfbeschikking vooropstaat, maar waar wel beperkingen op mogelijk zijn vanuit de bescherming van datzelfde zelfbeschikkingsrecht en het recht op leven, de enig juiste optie. Zo'n ruime toegang is geheel te rechtvaardigen door de liberale vrijheidsopvattingen. Berlin stelt dan ook dat keuzevrijheden de mens maken, ook inzake de dood. Het recht op euthanasie is dan bijna absoluut: iedere weloverwogen en vrijwillige keuze van een wils- en handelingsbekwame moet worden gerespecteerd. Respect voor zo'n keuze is nog meer op zijn plaats wanneer wordt bedacht dat men geen enkele keuze had over het verkrijgen van het leven; laat er dan op zijn minst een behoorlijke mogelijkheid zijn een keuze te maken over het einde van het leven.

In dit verband kan nog worden gewezen op Dworkin, die eveneens stelt dat iedereen de vrijheid moet hebben om te sterven op het moment en een manier die hem juist lijkt.¹⁷³ Ook bijvoorbeeld Jung en Greif zijn voor ruime euthanasiemogelijkheden. Jung stelt dat het leven op zich geen waarde heeft omdat men altijd de kwaliteit van dat leven in ogenschouw moet nemen. De zin van het leven is dan ook niet te vinden in het leven zelf, maar in het gelukkig zijn. Iemand die geen geluk ervaart en voor wie het duidelijk is dat daar geen verandering in zal komen, heeft het recht om het leven de rug toe te keren.¹⁷⁴ Tot slot concludeert Greif na een uitgebreide beschouwing eveneens dat euthanasie moreel aanvaardbaar is en daardoor voor legalisering in aanmerking moet komen.¹⁷⁵

4.4 Resumé

In dit hoofdstuk is beschouwd of er naast het recht op leven een tegenhanger als het recht op de dood door een zelfgekozen levenseinde moet zijn. Daarbij is betoogd dat de huidige euthanasiewet, door de beoordeling van uitzichtloos en ondraaglijk lijden door een arts, het recht op een zelfverkozen dood -gerechtvaardigd op grond van zowel de liberale vrijheidsopvattingen als het EVRM- in grote mate beperkt. Het betreft namelijk een zeer subjectief begrip. De euthanasiewet lijkt dan ook vanuit perfectionistisch perspectief te zijn opgesteld.

Het wetsvoorstel voltooid leven kan als een flinke stap in de juiste richting worden gezien. Kritiek op de verruiming van het huidig juridisch kader kan vrij eenvoudig worden weerlegd. Meer inhoudelijke kritiek is er ook. Zo is er geen reden een leeftijdsgrens aan te houden of een nieuwe

¹⁷¹ Zie paragraaf 3.1.

¹⁷² Young, *Journal of Medical Ethics* 2012, vol. 40, nr. 2, p. 108.

¹⁷³ Dworkin 1993, *supra* note 1, p. 239-240.

¹⁷⁴ Jung, *Philosophy Now* 2003, nr. 40, p. 84.

¹⁷⁵ Greif, *Organon F* 2019, vol. 26, nr. 4, p. 615-616.

beroepsgroep te creëren. Idealer zou het zijn om af te komen van vage termen als uitzichtloos en ondraaglijk lijden en voltooid leven. Een alternatief in de vorm van aanpassing van de Opiumwet is geschetst. Daarbij houdt een arts de regie, maar heeft hij andere verantwoordelijkheden. De arts is dan alleen, hoewel het zeker geen lichte taak betreft, verantwoordelijk voor de beoordeling of sprake is van een duurzaam, weloverwogen en vrijwillig verzoek. Daarnaast zullen bepaalde criteria moeten worden opgenomen in een aparte wet in formele zin. Op deze manier ontstaat een zeer te rechtvaardigen ruime toegang tot euthanasie.

Het klinkt misschien alsof het recht op leven en het recht op een zelfgekozen levenseinde niet met elkaar te rijmen zijn. Desondanks kan worden betoogd dat een zorgvuldige euthanasiepraktijk juist ook bescherming biedt aan het recht op leven. In die zin zijn het recht op leven en het recht op een zelfgekozen levenseinde dus niet tegengesteld, maar complementair. Ongerijmd zijn dan ook alleen het halve en het middelmatige.

Conclusie

In dit onderzoek stond de vraag centraal of het recht op een zelfgekozen levenseinde in de wet moet worden opgenomen, gezien vanuit liberale vrijheidsopvattingen van bijvoorbeeld Mill en Berlin. Het antwoord op deze vraag kan direct worden gegeven: ja, het recht op een zelfgekozen levenseinde moet worden opgenomen in de wet. Daarbij ligt het voor de hand het recht als zodanig ter verankering op te nemen in de Grondwet en de meer concrete criteria te regelen in een aparte wet in formele zin, zodat eventueel nieuwe inzichten relatief eenvoudig kunnen worden verwerkt.

De Grondwet is voor de burger van belang voor wat betreft de hem toekomende grondrechten en de regels die hem bescherming bieden tegen willekeurige machtsuitoefening. Constitutioneel gezien heeft de Grondwet echter slechts beperkte betekenis omdat het constitutionele recht veel breder is dan alleen de Grondwet. De werking van grondrechten is niet afhankelijk van codificatie in de Grondwet. Zolang een grondrecht in het positieve recht is erkend als algemeen rechtsbeginsel hebben ook niet-gecodificeerde grondrechten weldegelijk rechtswerking. Hier zit de crux: het (grond)recht op een zelfgekozen levenseinde wordt in Nederland nog onvoldoende erkend binnen het positieve recht. Zelfs de grondrechten die betrekking hebben op euthanasie zijn niet als zodanig gecodificeerd.

Codificatie van het recht op een zelfgekozen levenseinde zal bijdragen aan de symbool- en kenbaarheidsfunctie van zowel het recht als de Grondwet *an sich*, maar ook juridisch van meerwaarde zijn omdat het een opmaat zal zijn voor verdere specificatie en modificatie van het recht op een zelfgekozen levenseinde. Hiermee is overigens direct het verschil met het recht op leven geduid: dat is in het positieve recht wel voldoende erkend waardoor codificatie geen juridische meerwaarde zal hebben.

Het recht op een zelfverkozen levenseinde is, als onderdeel van het recht op *private life* uit artikel 8 EVRM, wél verzekerd door het EVRM en EHRM-jurisprudentie. Uit het recht op leven uit artikel 2 EVRM kan weliswaar geen recht op sterven worden ontleend, evenmin kan het euthanasie verbieden. Staten hebben, op grond van hun positieve verplichting het recht op leven van hun burgers te beschermen, de plicht te waarborgen dat zelfdoding gebeurt uit vrije wil en onder bewustzijn van de consequenties. Het recht op een zelfgekozen levenseinde mag niet enkel theoretisch zijn, staten kunnen zelfs een plicht hebben een waardig levenseinde wettelijk te reguleren.

Deze op het oog ruime bescherming van het recht op een zelfgekozen levenseinde in het EVRM doet niet af aan de waarde van codificatie in de (Grond)wet. Staten hebben immers op grond van de aan hen toekomende ruime *margin of appreciation* de mogelijkheid om euthanasie toch niet toe te staan. Die ruimte is zo groot omdat het een verre van universeel mensenrecht betreft waarover in Europe amper consensus bestaat. Ook binnen Nederland is de euthanasiewet overigens niet zonder uitgebreid debat tot stand gekomen.

Al sinds zeker vijftig jaar is euthanasie in Nederland een gebruikelijke praktijk. Desondanks heeft de verzoeker van euthanasie nimmer het recht gehad om daarin geholpen te worden. Het was de arts die een beroep moest doen op overmacht; dat was juridisch en maatschappelijk echter problematisch. Met de euthanasiewet is een strafuitsluitingsgrond voor artsen ontstaan wanneer zij handelen conform de daartoe opgestelde zorgvuldigheidseisen; er moet in elk geval sprake zijn van medisch uitzichtloos en ondraaglijk lijden en van een vrijwillig en weloverwogen verzoek. Van een *recht* op euthanasie is dan ook allesbehalve sprake. Dit is begrijpelijk wanneer men zich bedenkt dat zelfbeschikking nimmer voorop stond bij de totstandkoming van de euthanasiewet. Het wringt echter

nu bijvoorbeeld het Duitse Bundesverfassungsgericht onlangs heeft bepaald dat het strafrecht niet de plaats is om euthanasie te normeren en dat het recht op zelfbeschikking -mede geregeld in het EVRM- het recht op een zelfgekozen dood inhoudt en dat men de vrijheid heeft om daarbij hulp te zoeken en die te aanvaarden.

Zelfbeschikking speelt wel een prominente rol binnen het recent ingediende wetsvoorstel voltooid leven. Volgens dit voorstel krijgt degene van 75 of ouder recht op hulp bij zelfdoding wanneer sprake is van een duurzaam, vrijwillig en weloverwogen verzoek en men het leven voltooid acht. Het betreft een begrip waar vrijwel geen eenduidige definitie van te geven valt; in elk geval is het zeer persoonlijk wanneer van een voltooid leven sprake zal zijn. Het wetsvoorstel lijkt dan ook een stap in de goede richting voor de aanhangers van ruime euthanasiemogelijkheden. Een stap die ook zeer goed te rechtvaardigen is vanuit het liberaal gedachtegoed, grondlegger van onze moderne democratische rechtsstaat.

Respect voor de redelijkheid, maatschappelijk en politiek realisme, feilbaarheid van opvattingen, pluriformiteit en respect voor autonomie vormen de beste verdediging van de liberale smalle publieke moraal, die inhoudt dat de staat alleen de vrijheid van burgers mag beperken om de sociale voorwaarden te realiseren en te beschermen waaronder men zijn eigen leven kan vormgeven. Volgens Locke moet de staat zich beperken tot het beschermen van de natuurlijke rechten van zijn burgers. Kant volgt dit met de opvatting dat de staat ieders recht op gelijke vrijheid moet beschermen. Dworkin en Rawls zien de smalle publieke moraal in het ideaal van staatsneutraliteit: de staat mag niet beogen specifieke, controversiële opvattingen over een goed leven te bevoordelen. Het primaat van individuele vrijheid, het individu en zijn rechten vormen dan ook het uitgangspunt van de klassiek-liberale rechtsstaatgedachte.

Voornoemde punten komen vooral samen in het gedachtegoed van Mill en Berlin, die zich in het bijzonder focussen op pluriformiteit en autonomie. Mill, bekend om het door hem echter nooit zo geformuleerde schadebeginsel, concludeert in 'On Liberty' dat de individuele vrijheid is beperkt tot iemands persoonlijke sfeer en men te allen tijde moet erkennen dat vanuit de samenleving legitieme beperkingen kunnen worden opgelegd, zonder direct van een ongeoorloofde inbreuk te spreken. Desondanks is er volgens hem absolute onafhankelijkheid in zaken die (hoofdzakelijk) zichzelf betreffen; lichaam en geest zijn soeverein. Moeilijk kan gesteld worden dat euthanasie *niet* hoofdzakelijk de persoon zelf raakt. Euthanasie is in zekere zin ook bescherming van iemands recht om te besluiten dat er een einde komt aan zijn fysieke en/of geestelijke gezondheid.

Voorts is de mensheid erbij gebaat elkaar te laten leven zoals het *zelf* goed lijkt, in plaats van door elkaar te dwingen te leven zoals *de rest* het goed lijkt. Berlin is pleitbezorger van het pluralisme: het idee dat iedereen uniek is en dat pluriforme waarden en leefwijzen kunnen bestaan binnen een in de samenleving gedeelde moraal. Keuzevrijheid is volgens Berlin een essentiële waarde en vormt het wezenskenmerk van de mens; wanneer men het leven niet zelfstandig richting kan geven is dat een ontkenning van iemands menswaardigheid. Een keuze voor euthanasie valt uiteraard ook onder het zelfstandig richting geven aan het leven.

Mill en Berlin delen de angst voor en tirannie van een intolerante democratische meerderheid. Een tirannie die weldegelijk op de loer ligt wanneer het recht op leven niet grondwettelijk is beschermd; de noodzaak tot bescherming van individuele belangen blijft dus onverminderd hoog en men moet bedacht blijven op de tirannie van de meerderheid. Hierbij blijft het, zoals Mill stelt, essentieel de grenzen van legitieme inbreuken op individuele zelfstandigheid door collectieve waarden op te zoeken en te bewaken.

Tegenover het liberalisme staat het perfectionisme. Perfectionisten vinden dat de staat aan zijn burgers een opvatting van een goed leven mag voorschrijven en dat zelfs mag afdwingen. De normen en waarden van een gemeenschap of religie herbergen volgens hen meer wijsheid; mensen zelf zijn lang niet altijd in staat de juiste keuzes te maken. Concrete kritiek op het toestaan van euthanasie (aldus ook de kritiek op het wetsvoorstel voltooid leven) is in de kern terug te voeren op dit perfectionisme. Gebleken is echter dat perfectionistische kritiek vrij eenvoudig kan worden weerlegd, zeker nu de samenleving steeds individualistischer wordt.

De liberale vrijheidsopvattingen bieden aldus een uitstekende rechtvaardiging voor een ruime toegang tot euthanasie. Het is op zich mooi dat Nederland überhaupt euthanasiewetgeving kent, maar mijns inziens hoeven wij daar niet tevreden mee te zijn. Dat een arts bepaalt of de verzoeker wel of geen euthanasie krijgt is een flinke beperking van het recht op een zelfgekozen levenseinde. Men kan er zelfs een perfectionistisch element in ontwaren: het is een ander die moet vaststellen of iemand wel echt ondraaglijk en uitzichtloos lijdt, terwijl het een zeer subjectief begrip is. Kritiek op het wetsvoorstel voltooid leven houdt in dat ten onrechte een leeftijdsgrens wordt gehanteerd, dat nog steeds sprake is van hulp bij zelfdoding en dat een nieuw te vormen beroepsgroep van levenseindebegeleiders de moeilijke beoordeling moet maken of daadwerkelijk sprake is van een vrijwillig, duurzaam en weloverwogen verzoek.

Enkele auteurs schetsen een mijns inziens prima alternatief dat bescherming biedt aan zowel het recht op leven als aan het recht op een zelfgekozen levenseinde. Een aanpassing van de Opiumwet kan zorgen de arts een sleutelpositie houdt, maar niet langer verantwoordelijk is voor de beoordeling of aan vage termen als uitzichtloos en ondraaglijk lijden of een voltooid levens wordt voldaan. Na de vaststelling dat sprake is van een vrijwillig, duurzaam en weloverwogen verzoek kan hij dodelijke middelen voorschrijven; in die zin is dan ook geen sprake van hulp bij zelfdoding. Opname van zulke concrete criteria in een aparte wet in formele zin is nog wel geboden. Van de verzoeker van euthanasie mag dan worden verwacht dat hij zich neerlegt bij de beoordeling van de arts, dat heeft met paternalisme niets te maken en valt daarom ook te billijken vanuit de uitleg van Mills 'On Liberty'.

Dit laatste is slechts een alternatieve euthanasieregeling. Tegelijk benadrukt dit alternatief nog eens de toegevoegde waarde die opname van het (grond)recht op een zelfgekozen levenseinde in de wet kan bieden. Immers, door opname in de wet ligt de erkenning van het recht vast, wordt het constitutionele karakter daarvan benadrukt, worden in een wet in formele zin de concrete criteria geregeld (zodat ook aan het EVRM wordt voldaan) en kan een breder debat ontstaan over de precieze invulling van het recht op een zelfgekozen levenseinde. Het liberaal gedachtegoed staat een ruime toegang tot euthanasie in elk geval niet in de weg, sterker, daar pleit het juist voor.

Gebruikte bronnen

Hieronder het overzicht van de gebruikte literatuur, jurisprudentie en overige bronnen.

Literatuur

Alexy 2002

R. Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, Oxford: Oxford University Press 2002.

Baum & Nichols 2013

B. Baum & R. Nichols, *Isaiah Berlin and the Politics of Freedom: 'Two Concepts of Liberty' 50 Years Later*, New York: Routledge 2013.

Berlin 1969

I. Berlin, *Four Essays on Liberty*, Oxford: Oxford University Press 1969.

Berlin (1964) 1978

I. Berlin, 'From Hope and Fear Set Free', in: I. Berlin, *Concepts and Categories: Philosophical Essays*, Oxford: Oxford University Press 1978.

Berlin (1958) 1996

I. Berlin, *Twee opvattingen van vrijheid*, Amsterdam: Boom Klassiek 1996 (*Two Concepts of Liberty* 1958, vertaald door H. Blokland).

Blokland 1996

H. Blokland, 'Inleiding', in: I. Berlin, *Twee opvattingen van vrijheid*, Amsterdam: Boom Klassiek 1996 (*Two Concepts of Liberty* 1958, vertaald door H. Blokland).

Bood, *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2012, afl. 2, p. 105-128

A. Bood, 'De liberale canon: argumenten voor vrijheid', *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2012, afl. 2, p. 105-128.

Bozzaro, *Ethik in der Medizin* 2015, vol. 27, nr. 2, p. 97

C. Bozzaro, 'Der Leidensbegriff im medizinischen Kontext: Ein Problemaufriss am Beispiel der tiefen palliativen Sedierung am Lebensende', *Ethik in der Medizin* 2015, vol. 27, nr. 2, p. 93-106.

Brems 2001

E. Brems, *Human Rights: Universality and Diversity*, Den Haag: Martinus Nijhoff 2001.

Brown, *Southern California Law Review* 2016, vol. 89, p. 953-1010

R. Brown, 'The harm principle and free speech', *California Law Review* 2016, vol. 89, no. 5, p. 953-1010.

Burke (1790) 1993

E. Burke, *Reflections on the Revolution in France*, Oxford: Oxford University Press 1993.

Burkens e.a. 2006

M.C. Burkens e.a., *Beginnelsen van de democratische rechtsstaat. Inleiding tot de grondslagen Nederlandse staats- en bestuursrecht*, Den Haag: Wolters Kluwer 2006.

Devlin 1965

P. Devlin, *The Enforcement of Morals*, London: Oxford University Press 1965.

Dworkin 1993

R. Dworkin, *Life's Dominion: An Argument About Abortion, Euthanasia, and Individual Freedom*, New York: Alfred A. Knopf 1993.

Dworkin 2004

R. Dworkin, 'Replies to Critics', in: J. Burley (red.), *Dworkin and His Critics*, Malden: Blackwell Publishing 2004.

Dworkin 2011

R. Dworkin, *Justice for Hedgehogs*, Cambridge, MA/London: The Belknap Press of Harvard University Press 2011.

Feinberg 1984

J. Feinberg, *Harm to Others*, New York: Oxford University Press 1984.

Feinberg 1988

J. Feinberg, *Harmless Wrongdoing*, Oxford: Oxford University Press 1988.

Galipeau 1994

C.J. Galipeau, *Isaiah Berlin's Liberalism*, Oxford: Clarendon 1994.

George 1999

R.P. George, *In Defense of Natural Law*, Oxford: Clarendon Press 1999.

Gerards, *SteR* 2012, nr. 10, I. 2.4.1

J.H. Gerards, 'Meerwaarde van het vastleggen van grondrechten in het licht van internationale verdragen', *SteR* 2012, nr. 10, I. 2.4.1.

Gerards & Schrijver, *NJB* 2010, p. 3

J.H. Gerards & N.J. Schrijver, 'Tot zover de aarde strekt Een inleiding bij 65 jaar wereldrecht', *NJB* 2010, afl. 1, p. 2-7.

Greif, *Organon F* 2019, vol. 26, nr. 4, p. 615-616

A. Greif, 'The Morality of Euthanasia', *Organon F* 2019, vol. 26, nr. 4, p. 612-634.

Gula 1989

R. Gula, *Reason Informed by Faith. Foundations of Catholic Morality*, New York and Mahwah: Paulist Press 1989.

Den Hartogh 2000

G. den Hartogh, 'Introduction', in: G. den Hartogh (red.), *The Good Life As a Public Good*, Dordrecht: Kluwer 2000.

Den Hartogh, *Bioethics* 2017, nr. 31, p. 670

G. den Hartogh, 'Two kinds of physician-assisted death', *Bioethics* 2017, nr. 31, p. 666-673.

Den Hartogh, *NJB* 2020/1889

G. den Hartogh, 'Toegang tot dodelijk middelen. Is aanvullende wetgeving nodig om de zelfgekozen door mogelijk te maken?', *NJB* 2020/1889, afl. 29, p. 2136-2142.

Hendriks e.a. 2013

A.C. Hendriks e.a. (red.), *Thematische Wetsevaluatie Zelfbeschikking in de zorg*, Den Haag: ZonMw 2013.

Hendriks, *NTM/NJCM-bull.* 2014, nr. 2, p. 151-181

A.C. Hendriks, 'Recht op leven en recht op een zelfgekozen dood: een toetsing van de Nederlandse euthanasiewet aan het EVRM', *NTM/NJCM-bull.* 2014, nr. 2, p. 151-181.

De Hullu 2009

J. de Hullu, *Materieel Strafrecht*, Deventer: Kluwer 2009.

Jacobson, *Philosophy & Public Affairs* 2000, vol. 23, p. 276-309

D. Jacobson, 'Mill on Liberty, Speech, and the Free Society', *Philosophy & Public Affairs* 2000, vol. 29, no. 3, p. 276-309.

Jung, *Philosophy Now* 2003, nr. 40, p. 84

J. Jung, 'Euthanasia Debate: Counterpoint (I)', *Philosophy Now* 2003, nr. 40, maart/april 2003, p. 83-84.

Kant 1853

I. Kant, *Kritik der Reinen Vernunft*, Leipzig: Leopold Voss 1853.

Kis, *European Journal of Political Theory* 2012/1, p. 31-48

J. Kis, 'Berlin's two concepts of positive liberty', *European Journal of Political Theory* 2012/1, p. 31-48.

Kozlova, *Inquiries Journal* 2017, vol. 7, no. 9, p. 18

A. Kozlova, 'Kant and Mill on Physician-Assisted Suicide', *Inquiries Journal* 2017, vol. 7, no. 9, p. 16-20.

Kuitert 1994

H. Kuitert, *Suicide: Wat is er Tegen? Zelfdoding in Moreel Perspectief*, Baarn: Ten Have 1994.

Kusch, *NJW* 2006, vol. 59, nr. 3, p. 261-263

R. Kusch, 'Tabu Sterbehilfe', *NJW* 2006, vol. 59, nr. 3, p. 261-263.

Liégeois & De Schrijver, *Religions* 2018, vol. 9, nr. 30, p. 1-9

A. Liégeois & S. de Schrijver, 'Christian Ethical Boundaries of Suicide Prevention', *Religions* 2018, vol. 9, nr. 30, p. 1-9.

Locke (1689) 1947

J. Locke, 'The Second Treatise of Civil Government', in: J. Locke, *Two Treatises of Government*, New York: Hafner Press 1947.

Locke (1689) 1990

J. Locke, *A Letter Concerning Toleration*, New York: Prometheus Books 1990.

Mackie 1990

J.L. Mackie, *Ethics. Inventing Right and Wrong*, Londen: Penguin Books 1990.

Mill (1859) 1977

J.S. Mill, *On liberty (1859)*, hoofdstuk 1 Introductory, in: *Collected Works of John Stuart Mill*, vol. 18, Toronto: University of Toronto Press 1977.

Mahoney 2007

J. Mahoney, *The Challenge of Human Rights. Origin, Development, Significance*, Malden: Blackwell 2007.

Mathieu 2006

B. Mathieu, *The Right to Life in European constitutional and international case-law*, Straatsburg: Council of Europe Publishing 2006.

Merten 2006

D. Merten, 'Negative Grundrechte', in: D. Merten & H.J. Papier (red.), *Handbuch der Grundrechte II*, Heidelberg: C.F. Müller 2006.

Mill (1859) 1977

J.S. Mill, *On Liberty (1859)*, in: *Collected Works of John Stuart Mill*, vol. 18, Toronto: University of Toronto Press 1977.

Von Münch & Kunig 2000

I. van Münch & P. Kunig, *Grundgesetzkomentar*, München: C.H. Beck München 2000.

Myjer, *NTM/NJCM-bull.* 2002, nr. 7, p. 925

E. Myjer, 'Recht op leven betekent niet: recht op sterven', *NTM/NJCM-bull.* 2002, nr. 7, p. 925.

Nieuwenhuis, *TvCR* 2011, nr. 2, p. 260

A.J. Nieuwenhuis, 'Uitbreiding van de nationale grondrechtencanon? Over de opname van nieuwe grondrechten in de Grondwet', *TvCR* 2011, nr. 2, p. 260.

Nehmelman & Noorlander 2013

R. Nehmelman & C.W. Noorlander, *Horizontale werking van grondrechten*, Deventer: Wolters Kluwer 2013.

Onwuteaka-Philipsen e.a. 2017

B. Onwuteaka-Philipsen e.a., *Derde Evaluatie WTL 2017*, Den Haag: ZonMw 2017.

Peters e.a. 2009

J.A. Peters e.a., *Het recht op leven in de Nederlandse Grondwet. Een verkennend onderzoek*, Alphen aan den Rijn: Kluwer 2009.

De Poorter & Van Roosmalen 2010

J.C.A. de Poorter en H.J.Th.M. van Roosmalen, *Rol en betekenis van de Grondwet. Constitutionele toetsing in relatie tot de Raad van State*, Den Haag: Raad van State 2010.

Rawls 2005

J. Rawls, *Political Liberalism (Expanded Edition)*, New York: Columbia University Press 2005.

Rawls 2007

J. Rawls, *Lectures on the History of Political Philosophy*, Cambridge: Harvard University Press 2007.

Raz 1988

J. Raz, *The Morality of Freedom*, Oxford: Clarendon Press 1988.

Riley 2015

J. Riley, *The Routledge Guidebook to Mill's On Liberty*, London: Routledge 2015.

Rouvoet & Pot, *RegelMaat* 2011, afl. 26-2, p. 76

A. Rouvoet & J. Pot, 'De versterking van de symbolische kracht van de Grondwet', *RegelMaat* 2011, afl. 26-2, p. 76.

Tomuschat 2001

C. Tomuschat, *Human Rights. Between Idealism and Realism*, Oxford: Oxford University Press 2003.

Van der Ven 2010

J. van der Ven, *Ondraaglijk Lijden Zonder Uitzicht. Euthanasie Vanuit Religie, Moraal en Mensenrechten*, Budel: Damon 2010.

Verhoeven & Jans 2017

M.J.M. Verhoeven & J.H. Jans, 'Doorwerking via conforme interpretatie en rechtstreekse werking', in: S. Prechal e.a. (red.), *Inleiding tot het Europees bestuursrecht*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2017.

De Vito, *NJB* 2015/1402, p. 1926-1929.

L.L.A. de Vito, 'Het recht op een zelfgekozen levenseinde', *NJB* 2015/1402, afl. 28, p. 1926-1929.

Van Wijngaarden 2016

E. van Wijngaarden, *Voltooid leven. Over leven en willen sterven* (oratie Universiteit voor Humanistiek), Amsterdam: Atlas Contact 2016.

Van Wijngaarden e.a. 2020

E. van Wijngaarden e.a., *Perspectieven op de doodswens van ouderen die niet ernstig ziek zijn: de mensen en de cijfers*, Den Haag: ZonMw 2020.

Wilson, *Inquiries Journal* 2011, vol. 3, no. 8, p. 34

J.W. Wilson, 'Debating Voluntary Human Adult Euthanasia', *Inquiries Journal* 2011, vol. 3, no. 8, p. 27-35.

Young, *Journal of Medical Ethics* 2012, vol. 40, nr. 2, p. 108

R. Young, 'Existential suffering and voluntary medically assisted dying', *Journal of Medical Ethics* 2012, vol. 40, nr. 2, p. 108-109.

Jurisprudentie

Europees Hof voor de Rechten van de Mens

EHRM 22 maart 2001, ECLI:CE:ECHR:2001:0322JUD003720197 (*K.-H.W./Duitsland*).

EHRM 29 april 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:0429JUD000234602 (*Pretty/Verenigd Koninkrijk*).

EHRM 20 januari 2011, ECLI:CE:ECHR:2011:0120JUD003132207 (*Haas/Zwitserland*).

EHRM 19 juli 2012, ECLI:CE:ECHR:2012:0719JUD000049709 (*Koch/Duitsland*).

EHRM 14 mei 2013, ECLI:CE:ECHR:2013:0514JUD006781010 (*Gross/Zwitserland*).

Hof van Justitie van de Europese Unie

HvJ EG 9 maart 1978, C-106/77, ECLI:EU:C:1978:49 (*Simmenthal*).

Hoge Raad

HR 24 december 2002, ECLI:NL:PHR:2002:AE8772.

Bundesverfassungsgericht

Bundesverfassungsgericht 26 februari 2020, ECLI:DE:BVerfG:2020:rs20200226.2bvr234715.

Overige bronnen

Rapporten en adviezen:

Rapport Staatscommissie Grondwet 2010

Rapport Staatscommissie Grondwet, bijlage bij *Kamerstukken II* 2010/11, 31570, 17.

Rapport van de Staatscommissie Euthanasie 1985

Rapport van de Staatscommissie Euthanasie, Den Haag: Staatsuitgeverij 1985.

Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten 2016

Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten, Den Haag: Adviescommissie voltooid leven 2016.

Europese publicaties:

PbEU 2007, C 303/17.

Kamerstukken:

Kamerstukken I 2000-2001, 26691, nr. 137b.

Kamerstukken II 1978/79, 15300, nr. 26.

Kamerstukken II 1983/84, 18331, nr. 1.

Kamerstukken II 1987/88, 20383, nr. 1.

Kamerstukken II 1993/94, 23877, nr. 1.

Kamerstukken II 1997/98, 26000, nr. 1, 2.

Kamerstukken II 1997/98, 26000, nr. 3.

Kamerstukken II 1998/99, 26000, nr. 6.

Kamerstukken II 1998/99, 26691, nr. 1, 2.

Kamerstukken II 1998/99, 26691, nr. 3.

Kamerstukken II 1999/00, 26691, nr. 6.

Kamerstukken II 2011/12, 31570, nr. 20.

Kamerstukken II 2013/14, 32647, nr. 26.

Kamerstukken II 2019/20, 35534, nr. 1, 2.

Handelingen II 1978/79, nr. 6, p. 1053

Handelingen II 1978/79, nr. 7, p. 1125.

Handelingen II 1997/98, nr. 36, p. 4587–4655.